

Nr 3-4 2011

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2011 Årg. 32

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Patrik Lantto

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Patrik Lantto, Lyckogränd 2, 903 43 UMEÅ

E-post: patrik.lantto@cesam.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Carina Strömberg, Malgövik 172, 912 91 VILHELMINA eller

carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Johan Theodor Eugène Carré, officer vid Västerbottens regemente under 1800-talets senare del. Foto: Krigsarkivets porträttsamling.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Ale Tryckteam AB, Bohus 2011

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2011

BERTIL DAGGFELDT

Överhogdalsbonaden

Ett hästtäckte från Ångermanland?

Den välbevarade, nära 1000-åriga, väggbonad som påträffades i Överhogdal i Härjedalen i början av förra seklet har en okänd härkomst, dvs. man vet inte varifrån den ursprungligen kommer eller var den vävts. Naturligtvis vore det av stort värde att med rimlig säkerhet kunna placera den i tid, rum och miljö. Det skulle bl.a. underlätta och underbygga en seriös tolkning av dess bilder.

Hittills har i första hand vävteknik och bildmotiv undersökts och diskuterats. Åldersbestämningar med modern teknik har gjorts. Ett mindre intresse har det enda ordet i runskrift på bonaden rönt. Detta kan tyckas märkligt då man bör utgå ifrån att runorna har en avsedd funktion, att de säger något som inte alls eller inte lika bra kan förmedlas med bilder. En viktig upplysning kan dölja sig i runföljden.

Jöran Sahlgren har 1924 relativt kortfattat slagit fast att ordet är *kudbu*, *kuðbu*, *Gudby*. Han föreslår att det är ett ortnamn som syftar på tillverkningsorten och utpekar Gubbyn i Borgsjö socken i Medelpad, 6,5 mil fågelvägen från Överhogdal (Sahlgren 1924:464). Idag anses mansnamnet Gubbe ingå i ortnamnet. Redan 1903 hade Johan Nordlander föreslagit detta (Nordlander 1903:248). Det finns dessutom inga kulturhistoriska lämningar i Gubbyn eller dess omgivning som antyder en tidig vare sig hednisk eller kristen högkultur.

En senare runolog och språkforskare, Lena Peterson, har ingående behandlat ämnet. Hon redovisar bl.a. spår av två försvunna runor före skiljetecknet som föregår *Kuðbu*, och diskuterar möjliga sådana. Bland hennes förslag finns bl.a. prepositionen *af*, 'av, från' (Peterson 2006:158). Avslutningsvis skriver hon: "Runskriften på Överhogdalsbonaden Ia kan rent formellt återge ett ortnamn, men jag tror att jag av saksål kan avvisa en sådan tolkning." Hon föreslår i stället "'gudarnas boning', 'gudaboning', måhända Valhall" (s. 159). Runorna har vävts under ett hus som visas i genomskärning (fig. 1). Peterson tror på ett samband mellan bild och skrift (s. 157). Att väverskorna skulle behöva runor för att förklara en bild av just och endast gudarnas boning eller Valhall är dock svårt att förstå. Valhall var dessutom bara en guds boning, Odens. I 'Samnordisk runtextdatabas' har inskriften signum X HrPeterson2006;157. Den translittereras där med motsvarande latinska bokstäver i fetstil (här i kursiv) --x (k)uþbu. Peterson avslutar sin uppsats med att skriva att hon varken är textilhistoriker eller byggnadshistoriker och därför "kan ha tagit miste om den rätta tolkningen av bilden och dess underskrivna runor". Hon "hoppas på att bidraget kan stimulera till fortsatt diskussion" (s. 159).

Runorna och ordskillnadstecknet är vanliga i 1000-talets runinskrifter. Även bonadens bilder har inslag som återfinns på runstenar. De norrländska runstenarna finns ofta vid platser för senare belagda kungsgårdar, längs Norrstigen, vid hamnar och segelleder. Att kungar understött missionen såväl inom som utom landet är väl känt. För kristnandet av de norrländska landskapen kan den tidiga helgonförklaringen av Olof Haraldsson ha haft större betydelse än vad forskningsläget nu anger. Jämtar följde Olof till Stiklestad 1030. Man bör även beakta att sveakungen Emunds far, Olof Skötkonung, tog dopet redan i början av 1000-talet och att Olof Haraldsson var Emunds svåger. Emunds halvsyster Ingegerd, gift med

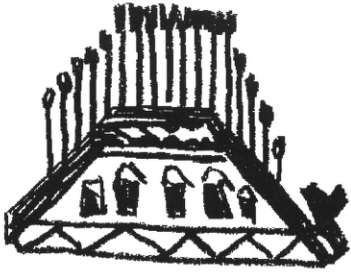

Fig. 1. Överhagdalsbonaden Ia. Byggnad, grophus? med takståndare, under vilken kudbu är vävt.

Fig. 2. Överhagdalsbonaden Ia. Byggnad med takståndare. Likhus? Grophus?

storfurst Jaroslav av Kiev, slutade sina dagar i kloster och har kallats det första svenska helgonet. Emund satt på tronen ca 1050–1060. Bonaden anses tillkommen 1040–1170.

Det med runor vävda ordet är vänt upp och ner. Avsiktliga fel finner man relativt ofta även på runstenar (vändrunor, stuprunor, omkastningar bl.a. i namn) och i mönstret på vävda fälltäcken från senare tid. En förklaring kan vara vidskepelse. Runorna var magiska och ansågs skapade av Oden. Människorna var, till skillnad från 'allfadern', ofullkomliga, vilket skulle framgå av deras runskrift. Det har också föreslagits vävtekniska förhållanden, som skulle kunna förklara den upp och nedvända texten.

Av Överhagdalsbonadens fem delar är fyra vävda med en alldeles särpräglad teknik som kallas 'soumak' eller 'snärjväv'. Förutom dessa fyra delar har endast ytterligare tre vävar i soumakteknik påträffats ovan jord i Sverige, samtliga i södra Norrland. Den bonad som allra mest påminner om Överhagdalsbonaden är utan tvekan den från Skogs kyrka i Hälsingland. Hösten 1912 fann Erik Salvén den som omslagsduk till socknens brudkrona, förvarad i en ask. Salvén skriver bl.a.:

En närmare lokal bestämning bör för övrigt vara möjlig. Det är mycket sannolikt, anser jag, att bonaden är utförd i södra Norrland. Överensstämmelserna med de tre bonader som påträffats i Överhogdal, och vilka Karlin antagit vara Härjedalsarbeten, äro för många och för stora för att icke dessa bonader och den från Skog skulle stå i ett närmare samband med varandra (Salvén 1923:135).

Senare forskare har uttryckt liknande uppfattningar. Dessutom finns en soumakvävd list från Dals kyrka i Ångermanland, som nu förvaras på Nordiska museet, och ett bonadsfragment som varit fäst vid den orientaliska matta, från 1300–1420, som fanns i Marby kyrka i Jämtland.

Var skulle då bonadens *'Kuðbu'* kunna ligga? Äldsta kända gård eller by med snarlikt namn i nuvarande Sverige låg på Ångermanälvens östra strand i nuvarande Bjärträ socken. Där stod älvens vatten, när bonaden vävdes, nästan sex meter högre än idag. Byn kallas nu Kungsgården. Första gången omnämns den som Kuta i ett brev 1314. I brevet, avfattat på latin, lovar ångermanlänningarna att årligen betala Sankt Olofsgård till Uppsala domkyrka. Det framgår av texten att ting och skatteuppbörd äger rum vid Kuta (Hildebrand 1842:160 f.). Hälsingelagen, som nedtecknats på 1320-talet, räknar i Konungabalken upp sveakungens sex Uppsala öd i Norrland. Det sist nämnda och sannolikt nordligast belägna skrivs i lagtexten Kutuby. Uppsala öd bestod av de gårdar, kungsgårdar, från vilka avkastningen var kungens egendom. Ett köpebrev dateras 1375 på Kutuby, som var säte för fogden till dess Härnösand mot slutet av 1500-talet tog över rollen. Ett fjärde belägg finns i Johannes Bureus anteckningsbok *'Sumlen'* från år 1600 eller 1601. Han skriver på sidan 516: "Vid Kungsgården i Bjärträ på Kutula-ägorna" (Grundberg 2005:456 f.).

Kutuby, nuvarande Kungsgården, låg således i Bjärträ sock-

en i Ångermanland. De soumakvävda norska Osebergsfragmenten, från 800-talet, anses ha tillkommit på 'kungsgården' Oseberg. Medeltida vävda bonader har även i Sverige tidigast funnits i stormansgårdar för att motverka drag och bidra till prakten. På kungsgården i Bjärträ upprättades 1556, vid ett fogdebyte, en inventarieförteckning. Den innehåller bl.a. "Väggebonath gammall 1, hållr 15 alner" (Riksakivet, Landskapshandlingar). Med 'gammal' bör man 1556 ha kunnat beteckna något som är från tidig medeltid. Som jämförelse är de fem delarna av Överhagdalsbonaden tillsammans numera omkring 8 m. Då saknas ett gott stycke av början på bonad I och en bit mellan Ia och Ib. I ursprungligt skick kan den sammansatt ha varit ca 15 alnar, dvs. $15 \times 0,593 = 8,9$ meter. Det vore dock alltför djärvt att hävda att Kutubys gamla väggbonad vore identisk med Överhagdalsbonaden. Däremot kan bruket av medeltida, långa, väggbonader i Bjärträ kungsgård, Kutuby, beläggas. Inventarierna tillhörde kungen och fogden bodde 'möblerat'. Detta minskade sannolikt förnyelsetakten i inredningen. På inventariet är senare antecknat: "Kongsgården som 1591, No 7. blifver skattehemman" (Riksakivet, Landskapshandlingar).

När Överhagdalsbonaden påträffades var dess delar slarvigt hopsydd till ett täcke med de ungefärliga måtten 200x150 cm. Det finns tre hästtäckan i Jämtlands läns museum. Genomsnittliga mått är 215x145 cm. Två är i likhet med Överhagdalsbonaden vävda på linvarp och med ulltråd. Att de är så pass långa beror på att de skulle nå fram till släden och förhindra snö från hovarna att träffa släde och kusk.

Återanvändning av textilier var fordom snarare regel än undantag. Fälltäckan och vepor har t.ex. ofta degraderats till häst- eller lasstäckan. Den omsorg som nu kommer bilen till del, ägnades tidigare hästen. Forböndernas slädar drogs av hästar, som under uppehåll behöll värmen tack vare täcken men som ibland även bar dem under färd. Löddriga hästar

hölls varma i kyrkstallen under täcken. Det är därför inte så underligt att de godtyckligt hopsydda delarna av Överhogdalsbonaden hittades vid en kyrka.

I byn Kungsgården, där Hälsingelagens Kutuby sannolikt låg, har, enligt kyrkböcker och landskapshandlingar, gästgivare och skjutshåll funnits från åtminstone 1683 till 1880. Vintertid var den frusna Ångermanälven de jämtska förböndernas vanliga väg till Härnösand. Man kan spekulera i att någon forbonde på väg hem behövt ett hästtäck. Hans eget kan ha stulits, glömts eller tappats. I gästgivargården kan han ha fått, köpt eller tagit den hopsydda bonaden. Den kan, direkt eller på omvägar, ha kommit till Överhogdal. Där kom den till pass i kyrkstallarna. Scenariet kan inte bevisas och tjänar här bara som exempel på ett av flera tänkbara händelseförlopp.

Runinskriften är placerad under en byggnad, framställd i genomskärning (fig. 1). Om det vore möjligt att avgöra byggnadens ändamål finge man en startpunkt för tolkningen av *Kuðbu*. I byggnaden står tre kvinnor och två barn. Taket är valmat. På taket står 16 höga takståndare. Ytterligare tre mindre byggnader har liknande takståndare (fig. 2-4). Man har inte funnit någon tillfredsställande förklaring till dessa (Franzén & Nockert 1992:42 f.). De tre mindre husen härbärgerar vart och ett endast en människa. Det på bonad Ia visar en liggande gestalt i ett litet hus med 11 takståndare (fig. 2). På bonad II finns en efterbildning av detta hus. Här är dock genomskärningen sedd från gaveln och snittet går genom den förhöjning, som syns på huset på bonad Ia. Takståndarnas antal är sju. Gestalten står nu upp (fig. 3). Slutligen finns på bonad II ett hus i genomskärning, sett från långsidan, med ett kristet kors på var gavel, en förhöjning av taket på mitten och fem takståndare. Figuren står upp (fig. 4). De tre beskrivna husen är av allt att döma 'stupor' eller på runsvenska 'likhus'. Ordet är belagt på två runstenar, en i Uppland (U 818), den andra i Södermanland (Sö 174). Utformningen av likhusen

Fig. 3. Överhögaldalsbonaden II. Byggnad med takståndare. Likhus? Grophus?

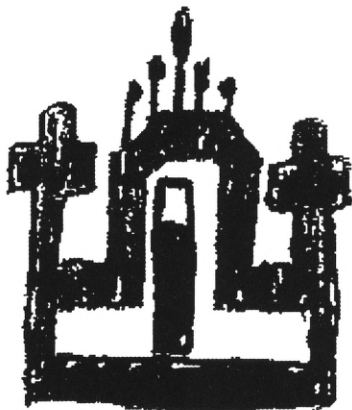

Fig. 4. Överhögaldalsbonaden II. Byggnad med takståndare och kors på gavlarna. Likhus? Grophus?

med ett förhöjt mittparti kan ha sin grund i att man ville göra det möjligt för den döde att 'uppstå'. Ett av likhusen på bonad II står intill en större byggnad i två plan, som kan vara en kyrka. Det ligger i sakens natur att gravhus byggs över en grav. Takståndarna som finns på de fyra husen skulle därför kunna ha en gemensam funktion som är kopplad till låga hus utan höga vertikala väggar, t.ex. grophus. Enligt *Nationalencyklopedin* (8:89) är grophus "benämning på företrädesvis förhistoriska hus som nedsänkts i marken. I Sverige fungerar grophus som verkstadslokaler, bl.a. för vävning". En tecknad bild i *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* vol. 15:184 (Hütte) visar ett grophus, dock utan takståndare, i vilket en kvinna väver på en stående vävstol. I litteraturen framhålls ofta att luftfuktigheten i grophus var fördelaktig för att spinna och väva. Tråden blev smidig och lättarbetad. I grophus har man vid arkeologiska utgrävningar ofta funnit vävtyngder för stående vävstolar.

Överhogdalsbonaden nr III visar även den en mindre byggnad. Den har vertikala väggar men inga synliga takståndare. I den står två kvinnor, en på var sida om en rätlinjigt framställd figur (fig. 5). En annan i sammanhanget intressant byggnad förekommer på en list i dubbelväv från Rennebu i Sør-Trøndelag. Här är de vertikala väggarna mycket låga. Takståndarna står på det lutande taket. Även här står två kvinnor på ömse sidor om en likadan rätlinjig figur (fig. 6). En norsk forskare, H. Engelstad, har föreslagit att föremålet föreställer en stående vävstol (Franzén & Nockert 1992:71). Figuren har stor likhet med det rätlinjiga föremål som avbildats på Överhogdalsbonaden nr III. Kvinnornas händer är överdimensionerade jämfört med fötterna och har tre 'fingrar'. Det kan istället röra sig om vävkammar, *hræll* på fornvästnordiska. En annan benämning är 'vävhand' enligt bildtexten till en av Mandelgrens teckningar (Jacobsson 1983:184). De tillverkades oftast av ben och hade 6-8 i änden vässade piggar. Med vävkam packade man inslagstrådarna och höll varpen rak och i ordning.

Den inledningsvis nämnda byggnaden med 16 takståndare under vilken det står *kuðbu* kan mot bakgrund av vad som anförts vara ett grophus. Av de isländska sagorna framgår att vävning var en kvinnoyssla och att barnen ofta var med i vävstugan. I detta hus finns tre kvinnor och två barn. Plinius berättar i *Historia naturalis* 77-79 e.Kr. (bok 19, § 9), på tal om vävning, att de germanska kvinnorna utför detta arbete "i grävda rum och under jorden".

Att ortnamnet *Kuðbu* vävts under bilden av en vävkammare, möjligen belägen i senare belagda Kuta, Kutuby, och med det antal kvinnor som vävt bonaden I, vore således inte otänkbart. Däremot har inget samband kunnat påvisas mellan denna byggnad och tolkningsförslag knutna till 'gudar', 'godar' eller 'Valhall'.

I ett postskriptum till kapitlet "Kungens gård i Bjärträ" skri-

Fig. 5. Överhagdalsbonaden III. Byggnad med manshöga väggar. Inga takståndare. Rätlinjig figur mellan två människor.

Fig. 6. Vävd list i Rennebu kyrka, Sør-Trøndelag, Norge. Byggnad med takståndare. Grophus? Rätlinjig figur (vävstol?) mellan två kvinnor. Vävredskap i händerna?

ver Leif Grundberg att Jan Stattin uppmärksammat honom på de fem runtecknen på Överhagdalsbonaden, som kan utläsas *kuðbu*. Grundberg är frestad att förlägga Kutuby till ett förhistoriskt gudahov i Torsåker högre upp längs älven. "Eller måhända en språkhistorisk tillfällighet och ännu ett hugskott...?" slutar Grundberg (2005:516). Jan Stattin är kulturgeograf och passande nog sannolikt ättling till de tre generationer gästgivare på Kungsgården 3, som burit familjenamnet Stattin.

Det kan nu vara av intresse att mot bakgrund av Kutubys, sedermera Kungsgårdens, belägenhet och kända omständigheter i övrigt söka en alternativ tolkning av bonadens runföljd. När Sahlgren skrev sin korta text 1924 hade Hellquist ett par år tidigare utgivit *Svensk etymologisk ordbok*. Han behandlar bl.a. ordet "kut, säl (möjl. i fsv. ortn. Kuta, Kutbo, Kudby, nu Kuddby Ögtl)" (s. 529). Redan 1918 hade Hellquist utgivit *De svenska ortnamnen på "-by"*. Där skriver han:

Sockennamnet *Kuddby* Ög., fsv. *Kudby* jämte *Kutbo*, *Kotbo* och *Kuta*, har man i äldre tid sammanfört med sv. dial. *kutar* 'sälar' Gotl., Norrl., Finnl.: socknen gränsar till Slätbaken. Huru härmed må förhålla sig, föreligger här i

alla händelser ej ett gammalt *by*-namn utan en utvidgning av ett osammansatt sådant (Hellquist 1918:17f.).

Hellquist har sannolikt tagit del av Vilhelm Wennerdahls doktorsavhandling från 1733, *De Vikia Ostrogothica*. Wennerdahl hade sitt föräldrahem i prästgården Fiskeberga i Kuddby 1717–1732. I avhandlingen skriver han att socknen, enligt sockenborna, har sitt namn efter sälar, kutar, som i gamla tider flockades där (Asp & Wennerdahl 1733:14). Det råder ingen tvekan om att naturen där en gång lämpat sig för säl och jakt på säl. Kyrkbyn ligger på en låg före detta holme i ett forntida sund drygt en kilometer brett.

Ortnamnen Kuta, Kutuby vid Ångermanälvens nedre lopp kan av såväl språk- som sakskaäl hänföras till säl och säljakt. Sälen var ett viktigt byte redan under stenåldern. Arkeologer har funnit sälben bland matrester där kustlinjen gick för 8500 år sedan (SVT Gävleborg 2009-08-11). Rietz utpekar "Ångermanland m.fl. kustlandskaper i norra Sverige" som ett område där ordet *kuta* i dialekten motsvarar 'para sig', 'yngla', om sälar (Rietz 1962:367). På Gotland kallas en vuxen säl än idag 'kut'. Det gav gott utbyte att klubba sälen på platser för parning och kutning. Förutom köttet som föda och späcket för tillverkning av tran var skinnen värdefullt för sömnaä av skor och kläder. På Island och Färöarna har säljakten avsatt särskilt många ortnamn. Sådana finns också i Sverige. Landhöjningen i våra kustområden har dock successivt tvingat ut sälarna och namn på fångstplatser m.m. har därför blivit inaktuella och ofta glömts bort. Under medeltid och även senare var jakt på säl ett betydande näringsfång. I Sverige krävde kungen skatt för jakt på 'skäleskär' i kustsocknarna. Sankt Olofsgården, som utlovades i ångermanlänningarnas brev 1314, skulle betalas bl.a. i form av sälskinn. Dessa och skatten i övrigt skulle levereras vid Kuta, Kutuby. Man har under perioden 1994–97 undersökt en medeltida försvarsanläggning vid Kungsgår-

den, 'Bjärträ fäste'. Där gjordes ett sällsynt arkeologiskt fynd i form av en karvstock (räknesticka) av trä. Av graderingen, med vart fjärde streck förlängt, kan man dra slutsatsen att den använts vid stycketalsräkning av skinn, som uppgavs i 'timber' dvs. 40 stycken. Det är också den sort som anges beträffande ekorr- och sälskinn ingående i Sankt Olofsgården enligt 1314 års brev från Ångermanlänningarna (Grundberg 2005:485).

Kutuby i Ångermanland kan ha varit en handelsplats för skinn och som sådan intresserat sveakungen. Namnet kan betyda *Sälbyn.

I det svenska språkområdet i Finland ligger byn Kudiby vid nuvarande Raseborgåns forna förlängning, ca 5 km. norr om Raseborgs slottsruin. Via Storfladan kan sälen ha trivts i den miljö som bildats i sunden vid Kudiby. Terrängen har liknat den vid Kudby och Kutuby.

Men Överhögadalbonadens här föreslagna härkomst står och faller inte med den föreslagna tolkningen av *Kudbu*. De hopsydda delarnas användbarhet som hästtäck och runföljden *kudbu* gör det möjligt att Överhögadalbonaden har sitt ursprung i Ådalen, en gammal kulturbygd i Ångermanland. Den likaledes soumakvävda listen från Dals kyrka, bara tolv km fågelvägen från Kutuby, Kungsgården, visar också att det fanns en förtrogenhet i Ådalen med Överhögadalbonadens sällsynta vävteknik.

Den gåtfulla runföljden skulle således åsyfta namnet på den ort där bonaden vävts. Med våra mått mätt vore det mänskligt om de handaskickliga kvinnor som stod för denna bedrift, gärna ville berätta för eftervärlden att det var i deras vävstuga som den praktfulla bonaden vuxit fram. Att handarbete var högt skattat framgår av inskriften på den norska Dynna-stenen (N 68). Om den döda dottern Astrid sägs: "Sú var mær hónnurst á Haðalandi", hon var den händigaste mö på Hadeland.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Bjärträ kyrkoarkiv

Riksarkivet (RA), Stockholm.

Landskapshandlingar 5121, Ångermanland 1556:14, CD 2037 [fr. Kammararkivet (KA)].

Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.

(<http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>).

Litteratur

Asp, Matthias & Wennerdahl, Vilhelm, 1733: *De Vikia Ostrogothica*. Uppsala.

Franzén, Anne Marie & Nockert, Margareta, 1992: *Bonaderna från Skog och Överhogdal och andra medeltida väggbeklädnader*. Stockholm.

Franzén, Gösta, 1937: *Vikbolandets by- och gårdnamn 1*. Uppsala. (Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 1.)

Grundberg, Leif, 2005: "Kungens gård i Bjärträ". I: *Stora Ådalen: kulturmiljön och dess glömda förflutna: Styresholmsprojektet – en monografi*. S. 424–523. Härnösand.

Hellquist, Gustaf Elof, 1918: *De svenska ortnamnen på "by-": en öfversikt*. Göteborg (Göteborgs kungl. vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar, Följd 4, 20:2.).

Hellquist, Gustaf Elof, [1920]–1922: *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.

Hildebrand, Bror Emil, 1842: *Svenskt Diplomatarium. Tredje bandet, del 1, 1311-1326*. Stockholm.

Hoops, Johannes, 2003: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde vol. 15*. Berlin, New York.

Jacobsson, Bengt, 1983: *Nils Månsson Mandelgren – en resande konstnär i 1800-talets Sverige*. Höganäs.

Nationalencyklopedin (NE). Band 8. Höganäs.

Nordlander, Johan, 1903: "Medelpads äldre bynamn. Försök till tolkning". I: Nordlander, Johan: *Norrländska samlingar 1:6*. Stockholm. S. 219–258.

Nordlander, Johan, 1906: "Kungsgården i Ångermanland". I: *Norrland 1:1*. Uppsala. S. 27–32.

Nordlander, Johan, 1990: "Ångermanlands forna gräns. Kutuby". *Norrländska samlingar. Första serien 1–6*. Umeå. (Skrifter utgivna av Johan Nordlandersällskapet 14) S. 171.

- Peterson, Lena, 2006: "Runorna på Överhogdalsbonaden. Ia. En snärjig historia med ett förslag till tolkning". I: *Namn och runor. Uppsala-studier i onomastik och runologi till Lennart Elmevik på 70-årsdagen 2 februari 2006*. Uppsala. S. 147–162.
- Plinius, d. ä., 77–79 e.Kr: *Historia naturalis*.
- Rietz, Johan Ernst, 1962: *Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogenspråket*. Lund.
- Sahlgren, Jöran, 1924: "Runskriften på Överhogdalsbonaden". I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924*. Helsingfors. (Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland, Nr 175.) S. 462–464.
- Salvén, Erik, 1923: *Bonaden från Skog. Undersökning av en nordisk bildvävnad från tidig medeltid*. Stockholm. (Studier från Zornska institutet för nordisk och jämförande konsthistoria. Stockholms högskola 4.)

ANDERS HUGGERT

Lerpipa tillverkad i Pori – funnen i Strömbäck

Inledning

Vid Västerfjärden i Umeälvens mynningsområde bedrevs under 1700- och 1800-talet tillverkning av glas. Platsen är belägen vid Strömbäckens nedre lopp. I ett första skede benämndes bruket efter byn Ström, Ströms Bruk (SB) 1748–57. Sedan denna verksamhet upphört sker en rekonstruktion och företaget heter i fortsättningen Strömbäcks Glasbruk (SBGB) 1773–1879. I direkt anslutning till den på en höjdsträckning belägna bruksbebyggelsen fanns det vid fjärdens strand en kaj eller skeppsbygga. Dit inskeppades råvaror och därifrån utskeppades de färdiga produkterna. Bruket ägde segelfartyg och hade ett fast försäljningsställe – en glasbod – i centralt läge i Stockholm.

Hamnen i Västerfjärden har genom landhöjning fortlöpande grundats upp och används numera som förtöjningsplats för fritidsbåtar. Den som är intresserad kan i det grunda strandvattnet finna ett och annat som minner om verksamheten under bruksepoken. För artikelförfattaren stod detta fullt klart en vacker sommardag, när det var extremt lågt vattenstånd i fjärden. Vid det tillfället iaktogs på botten sådant som glastråvaran kvarts, restprodukten slagg, några bitar av smälteglar samt diverse skärvor av glaskärl. Där låg även det spräckta huvudet till en tobakspipa av lera. Vid närmare påseende visade det sig, att huvudet har dekor i relief och att

där faktiskt också finns en uppgift om geografiskt ursprung, nämligen Pori – det vill säga den finska stad som på svenska heter Björneborg. Piphuvudet och ett tiotal glasskärvor togs tillvara (Vbm 15 232; dnr 1053/83).

Strax uppkom frågan, vid vilken tid sådana pipor tillverkats och om det eventuellt gavs någon särskild förklaring till förekomsten i Strömbäck – här på Norra Kvarkens västra sida?

Tillverkning av lerpipor i egentliga Sverige och i den finska riksdelen före 1809

I Sverige sker under 1700-talet en omfattande fabrikation av lerpipor. De tillverkades av en järnfri och därför vitbrännande lera, så kallad "kölnisk lera" (Almström 1845, s. 143), en speciell råvara som importerades från Holland. På grund av färgen benämns sådana lerpipor ofta kritpipor. Produktionen i Sverige ägde till väsentlig del rum i pipbruk i Stockholm, strategiskt belägna då det gällde marknaden i östra Mellansverige, Norrland och den finska riksdelens kustbygder. 1700-talets enda pipbruk i Finland var beläget i staden Helsingfors. Det etablerades 1758 och tillverkade pipor som på huvudets framsida visar en Tre kronor-stämpel och omedelbart däröver namnet HELSINGF och under kronorna bokstäverna A.F. – antagligen refererande till regenten Adolf Fredrik (Seela 1983, fig. 2). Märkningen på pipan påminner till utseendet mycket om en grundform som vid samma tid var aktuell i Stockholm, kanske speciellt vid Olof Forsbergs pipbruk (1739–59), där det bland annat framställdes en pipa som på huvudets framsida har just en Tre kronor-stämpel, däröver STOCKH och under kronorna fabrikörens initialer: O.F (Loewe 1990, fig. s. 85; Åkerhagen 2004).

Tillverkning av lerpipor i Finland efter 1809

I och med fredsuppgörelsen 1809 blev Finland ett ryskt storfurstendöme. Sverige och den tidigare finska riksdelen åtskiljdes nu av en nationsgräns. I fredstraktaten fanns emellertid en särskild artikel, som garanterade finländska medborgare rätten att fortsätta bedriva handel på Sverige och då under synnerligen gynnsamma villkor. Denna särskilda reglering av handeln skulle gälla fram till 1811, men förlängdes därefter till 1817. Det året kom nya tullbestämmelser, som ändå fortfarande var förmånliga för kommersen Finland och Sverige emellan. Först i slutet av 1830-talet påbörjades förhandlingar om en fullständig normalisering av situationen. Målsättningen var, att börja tillämpa i internationell handel generellt gällande bestämmelser och tariffer (Jern 1980, s. 154 ff.). Den på så sätt förändrade situationen innebar att det inte längre var någon ekonomisk fördel att importera från just Sverige. I och med detta förbättrades förutsättningarna för en tillverkning av lerpipor i Finland och det var läge att där på nytt inleda någon form av inhemsk produktion (Seela 1983).

Det kom att ske i Nagu socken i den åboländska skärgården. En i socknen belägen fajansfabrik sökte och fick våren 1839 senatens tillstånd att utöka rörelsen, så att den även skulle omfatta tillverkning av "Faijance kritpipor". I hantverket kunniga personer rekryterades från Stockholm, nämligen pipmakaren Johan Petter Zetterberg och dennes syster Margareta. Redan till hösten kunde de flytta in i en då nyuppförd fabriksbyggnad – Fortuna Pip-Fabrik. Från Stockholm hade syskonen Zetterberg tagit med metallformar för tillverkning av pipor av den karaktär som vid den tiden var populär i Sverige (a.a.).

I det perspektivet har det antagligen gärna handlat om pipor med något slag av reliefdekor på huvudet. En av de typer som då fanns att tillgå i Stockholm, och som är av särskilt in-

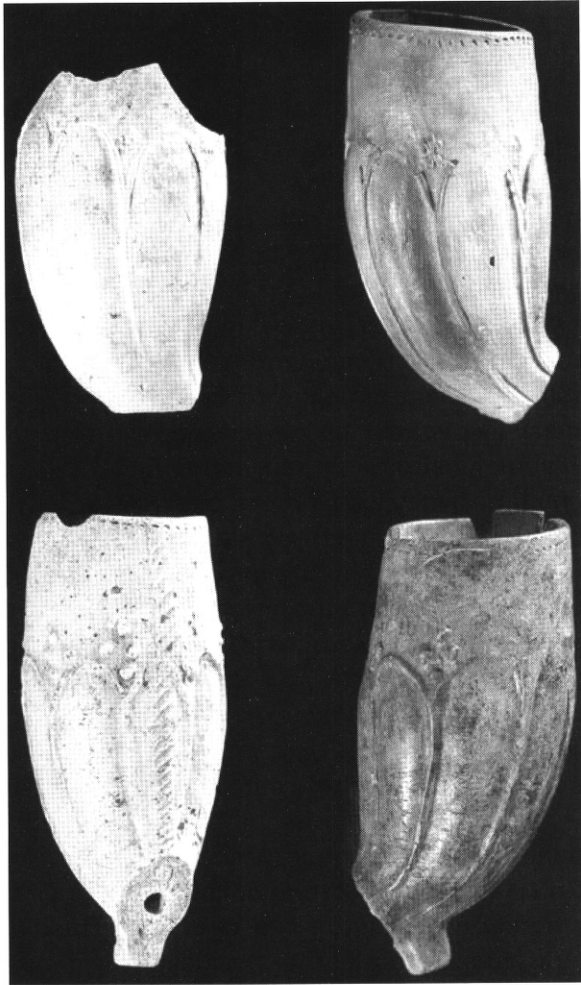

Fig. 1. "Reffelhuvuden" från Södermalm i Stockholm (övre t. v.), Innerstohamn i Hudiksvallsfjärden (övre t. h.), Norrfors by i Umeå socken (Vbm 31321) samt marknadsplatsen Gammplatsen i Lycksele lappmark (Vbm 31383). Det sist nämnda huvudet mäter 50 mm i naturlig storlek. Foto: Petter Engman, Västerbottens museum, Umeå.

trasse i sammanhanget, är den där relieffornamentet framför allt består av åtta räfflor som utgår från skaftets fäste och som upptill sedan parvis löper samman, så att det bildas åtta bågar. Sådana pipor ingick i produktionen vid de bruk som drevs av pipmakaren Carl Wettervik (1755–98) resp. Mathias och Anders Nyberg (1755–1820). I bouppteckningar efter Carl Wettervik och Mathias Nyberg benämns typen i det ena fallet "Reffelhuvud" och i det andra "Musselhuvud" (Åkerhagen 2004). I Stockholm tillverkade pipor med Reffelhuvud/Musselhuvud har i Sverige fått spridning hela vägen upp efter Norrlandskusten och ända inåt Lappmarken (fig 1. Beträffande reffelhuvuden från marknadsplatsen i Arvidsjaur i Pite lappmark se exempelvis Hägg 2001, pl. 6:K.74). Då en pipa i äldre uppgifter sägs vara "krusad", ligger i benämningen egentligen endast konstaterandet att den i någon bemärkelse är utsirad/utsmyckad.

Fortuna-fabrikens pipor av den nyss nämnda typen blev i Finland snart kända under den originella benämningen "Räffelnacka". Tillverkningen hos Fortuna fick inom några år inrikes konkurrens; först genom en fabrik i den närbelägna staden Åbo (1845) och strax därefter även i Tammerfors (1846). Nu var det pipor från Fortuna som utgjorde förebild. Den fortsatta utvecklingen i Finland på detta område innebar att det under 1850-talet tillkom ännu en lerpipsfabrik i Tammerfors (fi. Tampere) och dessutom en i både Sastmola (fi. Merikarvia) och Björneborg (Seela 1983). Även kruk- och kakelugnsmakaren Fredrik Kohlsten i Jakobstad (fi. Pietarsaari), Österbotten, tillverkade räffelnackor; enligt årtalet på en bevarad pipgjutform åtminstone år 1862 och kanske fram till 1877 – det år Kohlsten helt upphörde med sitt hantverk (Söderhjelm 1914, s. 370; Seela 1983, fig. 6).

I ett fåtal fall finns på piphuvuden en direkt uppgift om fabriktionsort, som på en räffelnacka med det finska ornamnet TURKU (sv. Åbo) och därunder ytterligare ett par bokstä-

ver (Seela 1983, fig. 12). Sådana pipor är tillverkade i handlanden och tobaksfabrikanten Carl Gustaf Lindbergs pipfabrik (1846–67) i staden. Av artikelns inledning har redan framgått, att det uppenbarligen även existerar piphuvuden märkta med ortnamnet PORI.

Lerpipsfabriker i Pori

I det anmärkningsvärt innehållsrika verket *Björneborgs stads historia* lämnas helt kortfattat även upplysningar om där verk samma pipföretag, nämligen: "[...] funnos i staden [...] par tre lerpipsfabriker: J.G. Kellanders, nämnd [i handlingar] 1856–1860, F.A. Stenbergs, privilegierad 23/8 1860 och G.O. Idbergs, privilegierad 3/12 1862" (Ruuth 1897, s. 415). Formuleringen antyder, att det kan ha rått viss osäkerhet beträffande antalet sådana företag i staden. I ekonomhistorikern Jacob Seelas studie över lerpipstillverkning i Finland är det för Björneborgs vidkommande emellertid fråga om två, det ena verksamt 1857–68 och det andra 1862–70 (1983, tabell 2). De i detta avseende klargörande uppgifterna hos Seela ger i kombination med upplysningarna i ovanstående citat, samt vissa ytterligare personuppgifter hos Ruuth (1897), följande: Det äldre företaget ägs till en början av Johan Gustaf Kellander – till yrket bokhållare. Åren 1861–62 är en person vid namn Ryssberg delägare och från och med 1864 har hela verksamheten övertagits av G.O. Idberg – till professionen smed. Det yngre av de båda företagen ägs under hela verksamhetsperioden av den ovan nämnde Frans August Stenberg, som bakåt i tiden har anknytning till kakelugnsmakeri.

Piphuvudet från Strömbäck

Därmed är det läge för en närmare beskrivning och bedömning av den räffelnacka som påträffats i strandvattnet i Strömbäck (fig. 2). Här har redan nämnts, att räffelnackors dekor framför allt består av åtta räfflor, som på piphuvudets övre del parvis löper samman, så att det bildas en med mynningsranden i stort sett parallell serie om åtta bågar. Även på partiet ovanför bågarna kan det förekomma relieffornament. Piphuvudet från Strömbäck är i det avseendet prytt med ett par växtrankor; en på vardera sidan – det vill säga en i respektive gjutformshalva. När det sedan gäller ortnamnet PORI, så finns dess förled, PO, på pipans ena sida och efterled, RI, på den andra. Under såväl PO som RI förekommer bokstäverna F.A.S. Med andra ord har gjutformens båda hälfter varit märkta med F.A.S. Artikelförfattaren funderade länge över hur bokstäverna skall uttolkas, och då var Seelas arbete (1983) inte till någon större ledning, eftersom där endast förekommer uppgift om fabrikörens efternamn. Först genom upplysningarna i Ruuths *Björneborgs stads historia* (1897) var saken klar; F.A.S. står naturligtvis för fabrikören Frans August Stenberg! Även de av kruk-makaren Fredrik Kohlsten i Jakobstad, åtminstone 1862, tillverkade räffelnackorna har haft växtranka på partiet ovanför bågarna.

En förfrågan hos Satakunnan museo i Pori visade, att man där inte tidigare känt till denna typ av lerpipa; så bestämt knuten både till F.A. Stenbergs fabrik (1862–70) och till den finska 1800-talstraditionen att gärna tillverka "räffelnackor" (Vbm dnr 575/97 o. 71/05). Satakunnan museo meddelade emellertid i sammanhanget att det i museets samlingar finns en helt annan typ av pipa med ortnamnet PORI. Den föreställer ett manshuvud med mössa, där ortnamnet är skrivet i relief runt om mössans kulle. Detta är en senare typ av piphuvud än räffelnackan. Det går för närvarande inte att avgöra om

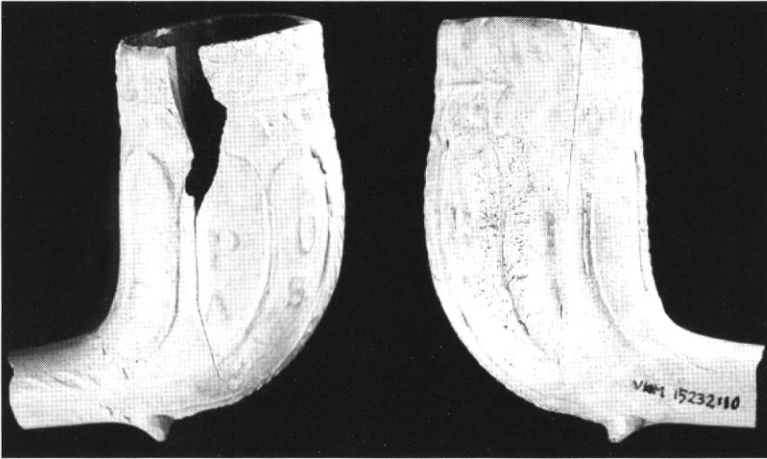

Fig. 2. "Räffelnackan" från Strömbäck i Umeå (Vbm 15232). Huvudet mäter 46 mm i naturlig storlek. Foto: Petter Engman.

även sådana pipor tillverkats hos Stenbergs eller om de ingått i produktionen hos ortens konkurrerande pipföretag.

Kontakter över Norra Kvarken

Som vi sett, igångsattes i slutet av 1830-talet i sydvästra Finland en inhemsk produktion av lerpipor. Verksamheten vann under 1850-talet viss geografisk spridning, bland annat till Björneborg (Pori) i Satakunta. I början av 1860-talet förekom sådan tillverkning också så pass långt norröver längs kusten som i Jakobstad i Österbotten. En pipa av typ "räffelnacka", tillverkad i Björneborg någon gång under 1860-talet, hamnade i Strömbäck i Västerbotten.

Den tidigare importen av svenska lerpipor till Finland hade undanträngts av inhemsk produktion. Lika litet fanns det nu anledning att till Sverige importera finska pipor. Förekomsten

i Västerbotten av en i Finland tillverkad lerpipa får – med andra ord – anses vara ett resultat av mer all dagliga kontakter mellan invånare på ömse sidor Norra Kvarken. Över tiden har kvarkenområdet varit i högre grad förenande än sär-skiljande.

Här rådde under en tid intensivare kommers än vanligt och det var i samband med kriget mellan Ryssland och västmakterna – Storbritannien, Frankrike och Turkiet – åren 1853–56. I sammanhanget hade Sverige-Norge förklarat sig neutralt. Brittisk-franska flottenheter var verksamma i Östersjön, för att hålla den rysk-finska kusten i blockad och på så sätt hindra handel med Ryssland den vägen. Kustavsnittet längst upp i norr, i Kvarken–Bottenviken, är mer perifert beläget och kunde inte på samma sätt kontrolleras, i synnerhet inte vintertid – sedan Kvarken belagts med is. Under sådana omständigheter kunde handelsintressenter ordna med vinterväg. På den svenska sidan låg Umeå då särskilt gynnsamt till och af-färslivet i staden blomstrade. Tillförseln av finska produkter var så pass omfattande att de snart sjönk i värde, medan ume-borgarnas varor hela tiden var eftertraktade, varför priset på dem drevs upp (Steckzén 1922, s. 369 ff.).

I det vidare perspektivet ryms även sådant som särskilt gällt beträffande tillvaron vid Strömbäcks glasbruk. Det var exempelvis inte alls ovanligt att glasblåsare hade erfarenhet av att arbeta vid bruk på såväl den svenska som den finska sidan. Generellt sett kännetecknades yrket av en stor rörlighet. Eftersom hantverket ofta gick i arv från far till son och glasblåsaren gärna ingick äktenskap med en kollegas dotter, så utvecklades med tiden ett på släktskap baserat kontaktnät bruksmiljöerna emellan. Här kan då nämnas, att det i Pörtom, Österbotten, belägna Berga glasbruk (1797–1883) i sin arbetsstyrka till och från hade glasblåsare som inflyttat från Strömbäck i Västerbotten. Det var under åren 1798 till 1878 sammantaget fråga om 10 yrkesmän av enbart den kategorin

(Seela 1976, s. 144 ff. och tabell 1). På samma sätt har det förekommit finska glasblåsare i arbetsstyrkan vid Strömbäcks bruk. Från just Berga/Pörtom inflyttade således en blåsare år 1816, en 1860 och ytterligare en person år 1870 (Fogelberg, manus med tabell).

Det kanske är en från Finland inflyttad glasbruksarbetare som ägt den finska lerpipa som i demolerat skick blev liggande på botten i Strömbäcks hamn, där den i sinom tid påträffades av kulturhistorikern. För glasbruksarbetaren fanns nya pipor att tillgå hos handlare i den närbelägna staden Umeå. Av allt att döma blev det i så fall fråga om någon vid den tiden i varutillförseln från Stockholm förekommande typ. Det har hänt att defekta lerpipor i görligaste mån reparerats, för att kunna användas så länge som det över huvud taget var möjligt. Sådant kan ha en social förklaring, men har utifrån geografiska orsaker gärna förekommit i perifera delar av produktens avsättningsområde. I Lappmarken har tillvaratagits lerpipor som är reparerade och som varit i bruk hos samer i mer än hundra år! (Huggert 2008.)

Något om odling av tobak och bearbetning av tobaksråvara på nordligt område

Det förekom införsel av tobak och lerpipor från kontinenten till Sverige redan i början av 1600-talet. Användandet av drogen vann snabbt spridning i landet och vid århundradets mitt odlades den subtropiska växten på försök i en botanisk trädgård i Uppsala och faktiskt även i särskilda försöksodlingar i trakten av Landskrona i sydvästra Skåne och Åbo i den finska riksdelen. På 1720-talet framstod det som alltmer angeläget att verkligen få igång en inrikes produktion av tobaksråvara, så att det i bästa fall inte längre skulle behöva förekomma någon import. 1724 förklarade statsmakten att det skall odlas tobak i hela riket

och att städer var mest lämpade för detta, då det där producerades rikligt med gödsel och fanns lämplig arbetskraft att tillgå, nämligen kvinnor och barn. Bönders arbete och gårdarnas gödsel behövdes helt i det, på produktion av livsmedel inriktade, traditionella åkerbruket. Kommerskollegium såg till att det samtidigt gavs ut en tryckt handledning om tobaksodling och att det tillhandahölls frö. 1725 beordrades rikets städer – med undantag för de längst i norr och öster belägna – att anlägga tobaksplanteringar. Befallningen upprepades 1728. Uppslutningen bland städerna blev så gott som fullständig. Uppåt Norrlandskusten gjordes odlingsförsök i Gävle, Söderhamn, Hudiksvall och Härnösand. Så även och med uselt resultat i Piteå (1748), som på grund av sitt nordliga läge emellertid inte omfattades av påbudet (Svensson 1965).

Staden Umeå berördes uppenbarligen inte heller av påbudet om tobaksodling. Enligt ett hos landshövdingen 1736 upprättat protokoll över Umeå borgerskaps varutransaktioner infördes till staden det året bland annat "308 lispund Hållans tobak" och "308 dito Stockholms tobak". Den holländska tobaken värderades till 28 daler kopparmynt per lispund, medan den inhemska var betydligt mindre värd, nämligen 15 daler kopparmynt (Steckzén 1922, bilaga 3). Eftersom ett lispund motsvarar 8,5 kg var det under år 1736 fråga om en införsel av 5 236 kg tobak till ett värde av 13 244 daler, motsvarande närmare 12 % av den samlade varuinförselns 115 128 daler. Det är känt, att tobaken var en betydande vara i borgarens lappmarkshandel. Bruket av tobak var utbrett bland samerna och borgaren kunde göra goda förtjänster. Prästen Pehr Högström (1717–84) belyser i sin lappmarksskildring 1747 situationen så här: "[...] tobak, hwilket brukas af Man och Hustru, Piga och Dräng. Men ehuru brukeligt det är, få dock många wara den kryddan förutan, för hwilken de undertiden måste gifwa 50 och 60 dal. [kopparmynt per] Lisp." (Högström 1980 [1747], s. 123). En för borgaren minst

sagt vinstgivande verksamhet – detta att till staden införa tobak värd 15 eller 28 daler per lispund och sedan i Lappmarken, utan större svårighet, lyckas försälja samma kvantitet för 50 à 60 daler!

Mot denna bakgrund är det inte alls överraskande att piteborgarna – trots stadens nordliga läge – gjorde vissa odlingsförsök. Sådana har antagligen också gjorts i Umeå och då under åren strax innan Carl Linnæus (1707–78) besök försommaren 1732 hos landshövding Jakob Grundel på dennes boställe i området Gran, beläget just nedströms landsförsamlingens kyrka på Backen – där landshövdingen tills vidare residerade, sedan ryska stridskrafter 1720 bränt staden och det egentliga residenset. Vid besöket förevisades Linné boställets artrika trädgård. Beträffande just tobak noterar Linné i sammanhanget, att växten "låter med största möda i bästa åhr drifa sig till frö" (Linnæus 2003, s. 25). Ett par dagar tidigare hade han i Ångermanland antecknat, att tobak där "växer [...] sakta och knapt" (a.a. s. 22). I förra delen av 1700-talet tycks det också ha förekommit ansatser till tobaksodling i frostfria lägen hos nybyggare/bönder i Örträsk i dåvarande Lycksele socken och lappmark. Detta enligt uppgift hos norrlandsresenären Abraham A:sön Hülphers (1734–98), som 1758 företog en resa uppefter Norrlandskusten – från Gävle till Kemi och sedan samma väg i retur (Hülphers 1922, s. 43). Ytterligare en uppgift om sådana försök förekommer i komministern Israel Lindahls (1718–93) "Beskrivning över Umeå socken år 1771". Lindahl var född och uppväxt i Umeå och på så sätt förtrogen med den lokala naturgeografin och rådande klimatförhållanden. Enligt beskrivningen kan det naturligtvis inte vara någon idé att försöka odla tobak i ett för växten direkt otjänligt klimat. Han uttrycker detta på följande sätt – här återgivet i nystavad version: "Med tobaksplantering är väl försök skett, men den har ej velat hava särdeles framgång, utan merendels avfrusit. Sommaren är här för kort för sådan växt" (Lindahl

1955, s. 33). I samhällsnyttans anda funderar Israel Lindahl även över inlandets urskogar och hur denna resurs skulle kunna komma till användning:

Beklageligt är, att där den bästa och mesta skog finnes, måste den omsider nederfalla och förruttna vartill orsaken är att älvarna härstädes äro dels alldeles otjänlige, dels mindre bekväma till timmerflyttning. I synnerhet är emellan de västerut belägna byarna Tveraträsk, Tegsnäset, Granön och Kussjön mycken skog, som måste undergå förenämnde öde. Man lämnar därhän huruvida några nyttiga verk på slika hellre än på skoglösa ställen kunde inrättas såsom glasbruk, pipbruk [!], sockerbruk etc. Ju längre det bär neder åt landsvägen och havsviken ju mer avtaga skogarna. De bliva dock å denna kanten mera vidtagna för medelst brädsågning samt timmer och vedhygge, varandes för den skull vid Umeå stad och landskyrka ej ringa brist [!] på nödig vedbrand (s. 31).

Driften vid pip- och sockerbruk slukar ved, medan glasbruk dessutom förutsätter tillgång på pottaska – ännu en skogsprodukt. Lindahls överväganden 1771 får ses i perspektiv av det faktum att verksamheten vid Ströms bruk upphört 1757. När Strömbäcks glasbruk 1773 etablerades var det ändå läget vid hamnen/lastageplatsen i Västerfjärden som gällde. Råvaror till fabrikationen inskeppades nämligen från när och fjärran; granved från närbelägna kustavsnitt, kvarts från Lulleå, kalksten från Gotland, sand från främmande hamnar, degellera från Holland, soda från England m.m. Det var en klar fördel att på egna fartyg och utan omlastning få föra ut de färdiga, och många gånger nog så sköra, produkterna, bland annat till ett försäljningsställe i Hudiksvall, men främst till brukets glasbod i Stockholm (Fogelberg manus).

Det 1728 upprepade påbudet om tobaksodling i de svenska

städerna hade sannerligen avsedd verkan och gav till och med direkt eko i utilistiska beskrivningar av tobaksplantan som sådan. Ur "Ekonomisk Botanik" (1816) har följande hämtats:

Sedan nu Tobaksnyttjandet blifvit ett allmänt behof och dess närvarande odling i betydlig mån minskat deraf årliga införseln till Riket; så vore önskeligt, att vid alla Städer denna vext framför alla andra odlades och all odling deraf hos Landtmannen upphörde. Det sednare, emedan derigenom besparades åt jordbruket den till tobaksodlingen öfverdrifvet erforderliga gödsel och många handarbeten, och det förra derföre, att på så väl arbetare som gödsel finnes vid Städerna större tillgång, äfvensom det är ett välgörande tillfälle för Städernas fattige folkklass, och jemväl för deras barn, att kunna påräkna någon förtjenst. Också är ingen odling mera lönande för den som derom äger fullkomlig kännedom än Tobaksplantering och skulle hela Rikets behof af denna artikel derigenom erhållas: hvilken Nationel vinst! (Återgivet i Mårtensson 2002, s. 30).

På den finska sidan av Bottniska viken rådde ett något gynnsammare klimat än på den svenska. De vid 1600-talets mitt i trakten av Åbo inledda försöken med tobaksodling gav uppmuntrande resultat och verksamheten vann förhållandevis tidigt spridning i den finska riksdelen. Redan 1722 fick en borgare i Vasa tillstånd att anlägga ett tobaksspinneri – en tobaksfabrik – i hemstaden. Vid det laget förekom tobaksodling rätt allmänt på den sydösterbottniska landsbygden och då speciellt i socknarna Storkyro (fi. Isokyrö) och Ilmola (fi. Ilmajoki). Det är inte känt om den nyss nämnda fabriken verkligen inrättades. 1740 beviljades ännu en person i Vasa sådant tillstånd och fem år senare var det spinneriet i drift. Det gällde

att förädla både inhemsk (60 %) och importerad råvara. En del av den inhemska köptes från det närbelägna Gamlakarleby (fi. Uusikaarlepyy), där ett konkurrerande spinneri inrättades 1761. I det ännu något längre norrut belägna Jakobstad var borgarna mer avvaktande då det gällde att verkligen komma igång med tobaksodling och inrättandet av ett spinneri. I en 1763 tryckt beskrivning över staden heter det emellertid: "Tobaks-planteringar har ock här kommit i bruk, och tycks med all den fördel kunna idkas, som på andra ställen" (Aspegren 1969 [1763], s. 26). Den avvaktande hållningen förbyttes i optimism sedan ett 1762 privilegierat spinneri färdigställdes och 1767 var i full drift. Här gällde det förädling med minst 75 % inhemsk råvara (Söderhjelm 1909, s. 237 ff.; Jern 1980, s. 168 ff.).

Sedan Finland 1809 skiljts från Sverige och hamnat inom det ryska väldet uppstod svårigheter för den finska tobaksindustrin. Tullavgiften vid import av råtabak var hög, medan avgiften var lägre beträffande råvara som först förädlats i Sverige. Förändringen innebar också, att finska tobaksprodukter av kostnadsskäl trängdes ut från den svenska marknaden, där särskilt Stockholms talrika konsumenter tidigare utgjort en invand kundkrets. Den nya ordningen fick konsekvenser också för odlandet av tobak i Finland. Billig råvara importerades nämligen i allt större mängd från Ryssland (Jern 1980, s. 169).

Även tobaksfabrikerna i Österbotten hade naturligtvis att anpassa sig efter de på så sätt förändrade förutsättningarna och samtidigt under inbördes konkurrens. Produktionen vid ett företag kunde vara i avtagande, medan det vid ett annat handlade om produktionsökning och tillväxt. Tobaksfabriken i Vasa lades ned år 1857 och den i Gamlakarleby två årtionden därefter. En allt större del av den österbottniska marknaden hade med tiden övertagits av spinneriet i Jakobstad, som i slutet av 1840-talet fått nya, driftiga ägare (Söderhjelm 1914, s. 162 ff.; Jern 1980, s. 169 ff.).

Slutord

Den i glasbruksmiljön i Strömbäck tillvaratagna lerpipan visade sig vara intressant även i ett renodlat finskt perspektiv. Pipan är av typen "räffelnacka" och enligt den härmed uttydda märkningen tillverkad i F.A. Stenbergs lerpipsfabrik i Pori, som var i produktion 1862–70. Enligt Satakunnan museo i Pori var det inte tidigare känt, hur fabriken sätter ut. Den aktuella pipan hamnade i Strömbäck i tiden efter 1853–56 års krig; en internationell konflikt som för finskt och svenskt vidkommande gav anledning till helt extraordinärt livaktiga förbindelser över Norra Kvarnen. Det hör till saken, att glasblåsare av tradition sökte sig till arbetsplatser på både den svenska och den finska sidan. Dessutom var det vanligt att yrket gick i arv från far till son och att äktenskapsförbindelser ingicks inom kåren, varför det med tiden uppstått ett på släktskap baserat kontaktnät bruksmiljöerna emellan. Det är klart att piprökandet förutsätter tillgång på tobak. Både igångsättandet av inhemsk odling och förädling av tobaksråvara och tillkomsten av lerpipsfabriker är resultat av centralmaktens medvetna strävanden på området; nämligen att täcka behovet av sådana produkter genom inrikes produktion.

Käll- och litteraturförteckning

- Almström, P.O., 1845. *Handelsvaru-kännetecken. En handbok*. Stockholm.
- Aspegren, H.H., 1969 [1763]. *Beskrifning öfver sjö-staden Jakobstad. Facsimileutgåva*. Ebba Brahesamfundet, Jakobstad.
- Fogelberg, Torbjörn. Strömbäcks glasbruk 1773–1879. Manuskript i Västerbottens museums arkiv, Umeå: dnr 1013/84.
- Huggert, A., 2008. Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappmark. *Fornvännen* 103. Stockholm. S. 23–28.
- Hülphers, A. A:son, 1922. *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Femte Samlingen 3 bandet Lappmarken*. Utg. av G. Kallstenius. Stockholm.

- Hägg, J., 2001. *När rökan har lagt sig – kritpipor från två marknadsplatser i Pite Lappmark*. CD-uppsats i arkeologi, Inst. f. arkeologi och samiska studier, Umeå universitet.
- Högström, P., 1980 [1747]. *Beskrifning Öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker År 1747*. Facsimileutgåva efter originalupplagan Stockholm 1747. Norrländska skrifter nr 3. Umeå.
- Jern, K., 1980. Näringsliv och levnadsvillkor i svenska Österbotten från medeltiden till 1800-talets stora nödår. *Svenska Österbottens historia* 3. Utg. av Svenska Österbottens Landskapsförbund, Vasa. S. 5–191.
- Lindahl, I., 1955. Beskrivning över Umeå socken år 1771. *Västerbotten* 36. Umeå. S. 30–60.
- Linnæus, C., 2003. *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732*. Vol. I Dagboken. Algot Hellbom, Sigurd Fries o. Roger Jacobsson (red). Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 54A. Umeå.
- Loewe, W., 1990. *Petum optimum*. Jubileumsskrift utg. med anledning av Svenska Tobaks AB:s 75-årsjubileum. Norma bokförlag, Borås.
- Mårtensson, H., 2002. *Trädgårdspraxis år 1754*. Kristianstad.
- Ruuth, J.W., 1897. *Björneborgs stads historia*. Helsingfors.
- Seela, J., 1976. En österbottnisk glasmanufaktur från 1800-talet Berga bruk (1797–1883). *Österbotten Årsbok* 1975. Vasa. S. 115–248.
- Seela, J., 1983. Skärgårdspipor av Iera. *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 43. Helsingfors. S. 56–81.
- Steckzén, B., 1922. *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå.
- Svenson, A., 1965. Ur den svenska tobaksodlingens historia. *Om tobak i Sverige. Jubileumsskrift 1915–1965*. Aktiebolaget Svenska Tobaksmonopolet, Stockholm. S. 289–328.
- Söderhjelm, A., 1909. *Jakobstads historia* 2. Helsingfors.
- Söderhjelm, A., 1914. *Jakobstads historia* 3. Helsingfors.
- Vbm = Västerbottens museums samlingar, Umeå.
- Vbm dnr = Handlingar i Västerbottens museums arkiv, Umeå.
- Åkerhagen, A., 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*. Trångsund.

SIV REHN

Ett Bygdekompani

Livkompaniet i Västerbottens fältjägarkår under 1800-talets senare hälft

Möjligen var det närheten till kårens högsta ledning, till överstelöjtnanten på Böle och majoren på Hedlunda, som gav kompaniet i Umebygden en särskild ställning. Benämningen Överstelöjtnantens kompani, senare Livkompaniet, ger en antydning om sambandet.¹ Livkompaniet omfattade indelta soldater i Umeå, Vännäs och Degerfors socknar. Kompaniets fredsmässiga verksamhet under mitten och senare delen av 1800-talet var intimt sammanflätad med staden och bygden och på flera ledande poster i det civila samhället hittade man militära företrädare.

Denna artikel ger exempel på den samverkan, i form av civila arbeten och sociala kontakter, som ägde rum under 1800-talets senare hälft mellan Livkompaniet och det samhälle från vilket soldaterna rekryterades.

Maktförhållanden i norr

Fred i riket alltsedan år 1814 hade inneburit en lugn och stabil utveckling utan våldsamma krigsupplevelser för kompaniets företrädare. När så England och Frankrike förklarade Ryssland krig våren 1854, fick det till följd att även Finland drogs med. Nu fanns kriget plötsligt om hörnet.

Den våren beordrades kårens fältjägare och beväringar till Gumboda övningshed en månad tidigare än vanligt. Officerarna fick som vanligt hysa in sig i Gumboda och Klintsjö byar, medan större delen av truppen förlades i tältläger på heden.² Övningsperioden fick en något annorlunda inledning och i staden Umeå, sju mil söder om övningsheden, upplevde många stadsbor en viss osäkerhet kring den fortsatta händelseutvecklingen.³ Det visade sig emellertid snart att den mest påtagliga effekten av krigsutbrottet var utländska officerare på stadens gator och en mängd finska sjömän på stadens krogar, men framförallt en ökad aktivitet i länets hamnar.

Engelsmännens försök att upprätthålla en blockad hindrade inte att handelskontakterna över Kvarken var livligare än vanligt. Det fanns nämligen goda pengar att tjäna. Hamnarna i framförallt Umeå och Ratan besöktes av en mängd mindre finska fartyg och båtar och under vintermånaderna drog hundratals hästar från Vasa, Nykarleby och Jakobstad i karavan över isen. Till länet fraktades framförallt tjära, som upphandlades av engelsmännen, men även järn, kolonialvaror och salt var attraktiva varor i handeln över Kvarken.⁴

Det förekom att svenska fartyg – trots engelsmännens närvaro – begav sig över till finska kuststäder. Ett av de fartyg som trotsade blockaden var slupen "Vänta litet" under befäl av skepparen Lars Åberg från Sikeå. I slutet av maj år 1855 hämtade Åberg diverse järneffekter från Robertsfors bruk och transporterade dem till Nykarleby hamn. Även den öppna slupen "Willig" – ägd av tullinspektören i Ratan Otto Reinhold Taube, tidigare officer i Västerbottens fältjägarbatal – deltog i transportererna.⁵

Assessor Plagemann, som bodde i de centrala delarna av staden, menade att de skogsägande bönderna "förtjenade så enormt" på trävaror och tjära att den vanliga försäljningen av mjölk och smör blev lidande. Enligt Plagemann hade de goda

Officersövningar i Sörmjöle år 1898 (Bildarkivet Västerbottens museum).

inkomsterna gjort lantfolket "öfvermodiga", något som nu drabbade stadsborna.⁶

Detta var sommaren 1855, samtidigt som den dicksonska sågverksindustrin i Baggböle blomstrade. Vid de inledande tingsförhandlingarna i juni 1850 hade ägaren brukspatronen Dickson svurit sig fri från anklagelserna om oegentligheter och nu växte sågverket vid älven. Ludvig Nelzon var installerad som förvaltare och bland arbetsledarna finner man flera korpraler som alltjämt tjänstgjorde eller hade tjänstgjort i Fältjägarkårens livkompani.

Korpraler vid Baggböle sågverk

Baggböle by, belägen någon mil uppströms Ume älv, tillhörde en gammal jordbruksbygd. Tillsammans med grannbyarna gav den åkermark som bönderna odlade underlag för två soldat-

roten, rote nr 59 From och nr 60 Degerman, som båda efter laga skifte var belägna i den östra delen av byn. Det var emellertid inte någon av dessa soldater som rekryterades till sågverket. Den soldat som bönderna i Klabböle ansvarade för, Anders Bergqvist på rote nr 58, hade däremot fått arbete som förman på sågverket. Bergqvist (f. 1842) som avancerat till korpral var "med sin resliga krigargestalt och allvarliga läggning" en respekterad man på sin civila arbetsplats.⁷ Bergqvist hade hela tiden kvar sin militära anställning och utnämndes så småningom till distinktionskorpral. Våren 1887 erhöll han svärdsmedaljen.

Även distinktionskorpralen vid rote nr 122 Johan Solman (f. 1842), med rotebönder på Grubbe, kombinerade tjänsten inom Livkompaniet med arbete för sågverket. Solman var flottningsarbetare men även "stakare", ett arbete han bedrev under ledning av kaptenen tillika lantmätaren Linder.⁸

Den mest kände av de korpraler som använde sin militära skolning för arbete hos Dickson på sågverket i Baggböle, valde dock att helt klippa banden med Livkompaniet och Västerbottens fältjägarkår. Jonas Ström (f. 1825) hade rekryterats som indelt soldat till rote nr 134 redan vid 16 års ålder.⁹ Troligen såg rotebönderna i Ersmarks by tidigt ett gott soldatämne i den unge mannen. Sommaren 1851 utnämndes Ström till korpral och tjänstgjorde under en period även som fjärdingsman i Ersmark. I maj 1855 begärde han emellertid – med rotehållarnas goda minne – avsked. Jonas Ström hade fått anställning som flottchef hos Dickson och erhöll nu som ansvarig för flottningsverksamheten ett tjänstehemma i Granön.

När sågverket i Baggböle åren 1866–67 för andra gången stod i rampljuset för anklagelser om regelvidrig verksamhet blev även den tidigare korpralen Ström indragen. Han var, enligt skogschef Ternstedt, "känd för sin hänsynslöshet, sina brännvinskaggar och sina många konkubiner ute i bygderna".¹⁰ I samband med rättsprocessen visade Ström emellertid prov på ett smidigt och taktiskt agerande. Enligt Gunnar Bal-

Baggböle sågverksanläggning år 1880. Från höger upppropshus, materialbodnar, kolhus och smedja och framför dessa den halvcirkelformade dammbyggnaden. På brinken till höger ovanför de övriga byggnaderna skymtar taket på den ljusa herrgården (Bildarkivet Västerbottens museum).

gård, som ingående beskrivit turerna vid rättens förhandlingar i slutet av 1860-talet, undgick emellertid Jonas Ström "att schavottera. Han var uppenbart ansvarig för timmerstölderna i älvdalen under den penibla sommaren 1867, men svor bolaget fritt genom edgång i Degerfors kyrka fem år senare".¹¹

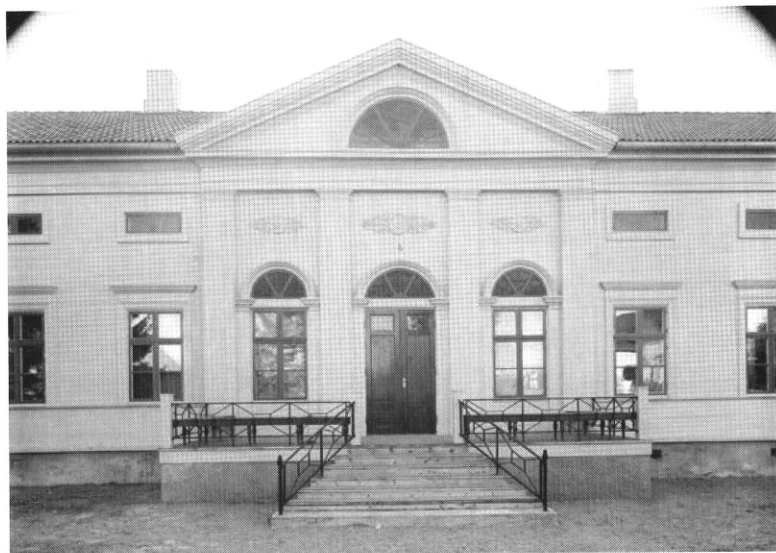
Under rättegångsperioden hade sågverkets ägare valt att ställa Ström åt sidan, men när allt var över återfick Ström sin tjänst och arbetade därefter i bolaget fram till sin pension.

Två av Livkompaniets chefer

Sågverkets huvudbyggnad, den vackra herrgården på älvbrinken i Baggböle, uppfördes på 1840-talet. Byggnaden ritades av komministern, tillika arkitekten Johan Anders Linder som själv

Jonas Danielsson-Ström (1825–1895), på bilden 40 år gammal (Fotografiet ingår i ett fotoalbum från 1865. SCA Merlo Arkiv, Timrå).

Den vackra herrgården i Baggböle uppförd år 1846. Byggnaden ritad av komministern tillika arkitekten Linder (1783–1877) (Foto Wallin år 1936 Nordiska museet).

ägde ett hemman i samma by.

Familjen Linder var på flera sätt involverad i sågverkets drift och utveckling. Dottern Fredrika hade ölförsäljning för Bajerska ölbryggeriet och öppnade år 1854 skola för sågverkets barn, en verksamhet som senare övertogs av systemen Sophia.¹² Sonen Johan Albert Linder (f. 1816) bosatte sig som nygift på den linderska gården i Baggböle. Här föddes så småningom fem barn. I december 1841 utnämndes J.A. Linder till löjtnant, men han arbetade även som avvitringslantmätare. År 1861 förordnades Linder till chef för Livkompaniet. Han bosatte sig samtidigt på Axla, det militära löjtnantsbostället på Västerhiske som sedan början av 1840-talet nyttjats som kaptensboställe.

Bostället låg relativt nära landskyrkan på Backen, ett områ-

Carl Viktor Mannerstedt (1838–1901), chef för Livkompaniet 1870–1891 (Foto Krigsarkivets porträttsamling).

de som sedan länge varit kompaniets samlingspunkt vid helgens övningar. Strax norr om kyrkan låg Livkompaniets trossbod och norr därom kompaniets övningshed.¹³ Även församlingens kyrkstugor användes. Här kunde man övernatta och här förvarade soldaterna sina vapen och andra delar av den personliga utrustningen.¹⁴

Efter nio år på chefsposten lämnade J.A. Linder kompaniledningen och återvände till gården i Baggböle. Han avled i januari 1878, 61 år gammal.

År 1870 övertog Carl Viktor Mannerstedt kompanichefsposten, en befattning han skulle komma att inneha ännu något år in på 1890-talet. Även Mannerstedt – ursprungligen från Bottnaryd i Jönköpings län – kom snart att få nära kontakter med ledande personer kring den växande sågverksindustrin.

Sofia Magdalena Glas, dotter till den tidigare ägaren av Norrfors såg vice konsul Lars Petter Glas, blev i november år 1867 Mannerstedts hustru.¹⁵ När Mannerstedt tre år senare tillträdde kompanichefsbefattningen hade han hunnit bli änkeman. Hustrun avled i mars 1869 endast tre veckor efter födseln av makarnas första barn. Mannerstedt, som aldrig gifte om sig, fick ensam ansvara för sin dotters uppfostran.

De dryga tjugo år som Mannerstedt var chef för Livkompaniet sammanföll med en expansiv period för kårens övningsverksamhet på heden i Gumboda. Redan under 1850-talets sista år hade baracker och en sjukhusbyggnad uppförts, sjukhuset med två arrestlokaler på vinden. Under 1870- och 1880-talet ökade antalet soldater som deltog i övnings- och utbildningsverksamheten och från år 1888 fanns även en korpalskola i byn.¹⁶

Som kompanichef och kapten bodde Mannerstedt inledningsvis på Axla, men år 1880 finner vi honom och hans då 11-åriga dotter boende i en fastighet inom kvarteret Kastor mitt emot Döbelns park öster om stadskyrkan. Mannerstedt har – enligt folkräkningen – ingen hushållerska eller piga, men i samma byggnad finns den tidigare förvaltaren i Baggböle Ludvig Nelzons tre yngsta barn. Det är sonen Edvard Emanuel, 23 år och student, samt hans yngre systrar Bertha och Signe Maria, 21 respektive 18 år gamla. Troligen hade de båda systrarna periodvis ett visst tillsynsansvar för Mannerstedts dotter.¹⁷

Under seklets sista decennium, sannolikt redan efter stadsbranden 1888, hade Mannerstedt tillgång till gården Tomtebo söder om Nydalasjön och senare den vackra herrgården i Skeppsvik.¹⁸ Han blev i slutet av sin karriär befördrad till major och var vid sekelskiftet bosatt i en hyresfastighet på Storgatan i Umeå. Mannerstedt avled år 1901, 63 år gammal.

Arrestlokaler och ett cellfängelse

När Livkompaniets soldater skulle korrigeras med hjälp av disciplinära åtgärder, eller straffas för regelbrott eller brottslig verksamhet, kunde kompaniledningen använda sig av arrestlokalen vid Axla. Befann man sig däremot på övningsheden i Gumboda kom den ljusa eller mörka arresten på sjukhusets vind till användning. Vid allvarigare brott fördes den misstänkte om möjligt direkt till cellfängelset i Umeå oavsett var kompaniet befann sig.

När den indelte soldaten Karl Gustaf Holm (f. 1853) på rote nr 72 i Kassjö omhändertogs och senare åtalades för dråp, fördes han till cellfängelset. Holm hade misshandlat och dödat en dräng i grannbyn och dömdes i mars 1878 till sex års straffarbete.¹⁹ Han avskedades samma år.

Militär personal kunde dömas efter såväl det militära som det civila rättssystemet och ett samarbete mellan inrättingarnas företrädare föll sig sannolikt naturligt. Att fängelsedirektören under åren 1882 till 1901 dessutom varit officer förenklade troligen arbetet.

Flera kvarter intill Döbelns park utplånades i samband med stadsbranden år 1888, bland dem kvarteret Kastor, där kompanichefen Mannerstedt och förvaltare Nelzons barn hade sin bostad. Stadens brandchef kaptenen Nyström hade befunnits sig på övningsheden i Gumboda och inte kunnat agera när branden rasade. I cellfängelset däremot fanns en officer, som med hjälp av några pålitliga fångar, kunde organisera utrymningsarbetet i de närbelägna kvarteren. Det var den tidigare löjtnanten vid Svea livgarde Bo Oxehufvud (f. 1844) som var ansvarig för det relativt nyuppförda cellfängelset i staden.

Oxehufvud – även ledamot i stadsfullmäktige – var efter branden starkt engagerad i stadens återuppbyggnad. När frågan om nyanställning av en stadsarkitekt stod på agendan

Bilden, med utsikt mot öster, är tagen från stadskyrkans torn år 1895, sju år efter den stora stadsbranden. Till höger i bildens nedkant ses Döbelns park och i bildens mitt det helt avbrunna kvarteret Kastor där C.V. Mannerstedt och förvaltaren Nelzons barn hade sin bostad. Till höger det nyuppförda residenset och cellfängelset som inte skadades vid branden (Foto Jonas Nordstrand/Bertil Ekholtz bildsamling, Västerbottens museum).

menade Oxehufvud att en sådan var onödig. I stället borde man använda stadens knappa resurser för att anställa en stadsingenjör. Denne skulle ansvara för de schaktnings- och dräneringsarbeten som var nödvändiga inför förestående byggnationer. Även t.f. borgmästaren Albin Ahlstrand var som ordförande i byggnadsnämnden engagerad i frågan. Så småningom beslutades att anställa både en arkitekt och en ingenjör och sommaren 1890 tillsatte stadsfullmäktige den då nyligen pensionerade överstelöjtnant W. Stolpe, tidigare chef för Sappörsbataljonen, som stadsingenjör i Umeå.²⁰

Majorens dotter blir stadens borgmästarinna

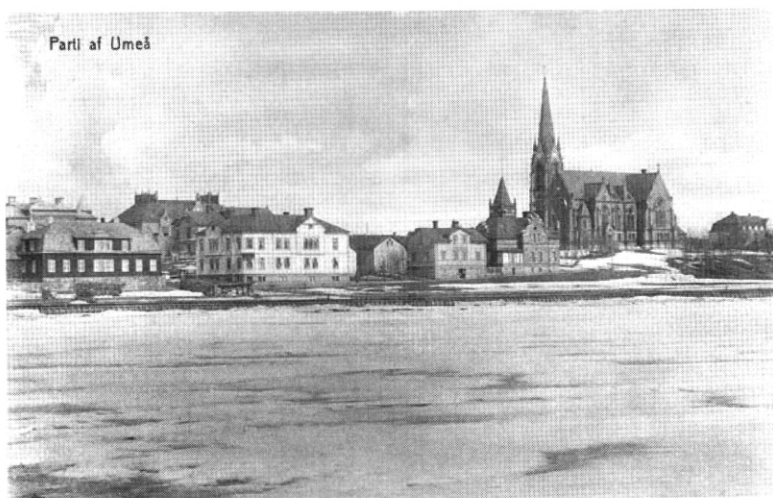
År 1892 blev byggnadsnämndens ordförande Albin Ahlstrand (f. 1860) ordinarie borgmästare i staden. Året därpå uppfördes den så kallade "Borgmästarvillan", benämnd efter dess ägare, en byggnad till största delen uppförd av tegel som blivit över från det samtidigt pågående kyrkobygget.²¹

Ahlstrand var son till en brukspatron i Kronobergs län och hade studerat juridik i Lund, studier som år 1884 mynnade ut i en hovrättsexamen. Han fick tidigt kontakt med Västerbotens fältjägarkår och blev redan år 1891 auditör vid förbandet, så småningom med kaptens grad. Som auditör ingick han i staben och tillbringade varje år några sommarveckor på Gumboda hed. Övningsperioden med tillhörande festligheter innebar många kontakter med de officerare och officersfamiljer som var inneboende i byn, bland annat kaptenen, senare majoren, Carré och dennes familj.

I en bandad intervju berättar Lydia Wiklund, som var tonåring på 1890-talet, om sina minnen från officersfamiljerna

Porträtt av Albin Ahlstrand, här löjtnant och i 1880-talets uniform (Foto L.O. Lundmark, Umeå. Nordiska museets bildarkiv).

Borgmästarvillan till vänster om kyrkan och längst till vänster varmbadhuset. Foto från 1910 (Bildarkivet Västerbottens museum).

under övningsveckorna på heden.²² I Klintsjön – berättar Lydia – fanns det "väl inte en gård där det inte var inhyrd, ibland en, ibland flera [officersfamiljer] i de där salarna. Där kunde dom ju få ligga". Det innebar att under de veckor som huvudbyggnaden på gården var uthyrd fick bonden och hans familj troligen använda sig av bagarstugan. En del officerare hade sina fruar med sig och "dom som hade barn hade barna med sig". Lydia kommer ihåg en major som "hette Carré. Han brukade ha frun med sig. Dom hade bara en dotter. Hon tyckte om djur, helst smågrisar ... tyckte hon var trevligt att greja med. Jaa, den där fröken Carré ...!" säger Lydia med en suck.

Kaptenen, senare majoren, Carré var sannolikt en karismatisk person. När J.P. Dahlberg beskriver sina upplevelser som volontär i Västerbottens regemente, förbandets status efter 1892, då är det kaptenen Carré som får det största utrymmet

bland samtliga officerare. Kaptenen hade enligt Dahlberg "en ståtlig figur, med korpsvart hår och mustascher, hade varit med i Dansk-Tyska kriget och bar utländska ordnar. Han var på sin tid Sveriges mästefäktare på värja och kunde sprätta varje knapp ur vapenrocken på sin motståndare".²³

Carrés dotter, född i äktenskapet med den danskfödda hustrun Anna Regina, var 25 år sommaren 1894 och – enligt Dahlbergs berättelse – förlovad med en av regementets löjtnanter. En höstkvald när Dahlberg tog en kort promenad nere på landsvägen mötte han den unga damen. Hon väntade på fadern som var ute med sitt kompani. Den unga kvinnan "syntes ängslig" och frågade "åt vilket håll hennes fader kunde vara med sitt kompani". Dahlberg försökte lugna henne och förmå henne att vänta, men hon ville absolut gå fadern tillmötes. Då hon var rädd att bli antastad av byns pojkar bad hon att Dahlberg skulle följa henne. "Gud skall veta att jag kände mig blyg och förlägen att följa en sån fin och vacker dam" skriver den unge volontären Dahlberg. Efter ett par kilometer möter de kompaniet och då soldaterna passerar ropar Carré "Givakt" och kompaniet defilerar förbi. Detta sker dock inte snabbare än att Carré hinner säga till sin dotter: "Jaså, du har tagit dig en ny fästman i kväll...".

Episoden fick sannolikt inga ytterligare konsekvenser. Major Carrés dotter Anna Lovisa äktade auditören tillika Umeå stads borgmästare Albin Ahlstrand och i september år 1898 föds parets första och enda barn. Två år senare finner vi Anna Lovisa och barnet boende hos major J.T.E. Carré i Stockholm, dock alltjämt gift och titulerad borgmästarinna.

Några slutord

Baggböle sågverk hade sin blomstringsperiod från 1860-talet till början av 1890-talet, och det är inte förvånande att Livkompaniet under 1800-talets senare hälft ingick i det nätverk som

Kaptenen, senare majoren, Johan Theodor Eugène Carré (1842–1909), här i sin ungdoms dagar. Fotografiet från år 1864 (Krigsarkivets porträttsamling).

växte fram kring sågverksindustrin vid älven. Redan vid kronprinsbesöket i Umeå år 1858 hade anläggningen nått en sådan betydelse att "H K H gjorde en promenad i vagn till Baggböle sågverk".²⁴

Den samverkan som ägde rum mellan Livkompaniet och bygden innebar även en kunskapsöverföring mellan den militära organisationen och samhället. Det handlade vanligtvis om ett ömsesidigt informellt kunskapsutbyte. Intressant teoretisk/teknisk kunskapsutveckling inom krigsmakten kom även att formaliseras och användas i det civila utbildningssystemet. Som exempel kan nämnas krigsmaktens sappöreller ingenjörsförband, ovan företrätt av överstelöjtnant W. Stolpe. Motsvarande kunskap återfinns idag bland universitetens och högskolornas civilingenjörsutbildning.

Noter

- 1 Förledet "liv-" har ursprungligen betydelsen "som betjänar furstlig person" (NE).
- 2 S. 16 i Gumboda hed: Den indelte soldaten, verksamheten och bygden av S. Rehn 2007.
- 3 C.J.F. Plagemanns brevsamling. Materialet sammanställt av C.J. Lamm i Västerbotten 1947.
- 4 S. 494-495 i Nykarleby stads historia del II av E. Birck 1980.
- 5 Ibidem s. 496. Om tullinspektören själv deltog i denna ljusskygga verksamhet är dock oklart. Enligt journalisten Calle Hård var dessa händelser (beskrivna i en bloggstaffett 2006-12-22 under rubrik "Tro, hopp och kärlek i julmörkret") orsak till att O.R. Taube, farfar till den kände trubaduren Evert Taube, år 1855 förflyttades till Göteborg.
- 6 S. 16 i Lamm 1947, C.J.F. Plagemanns brevsamling.
- 7 S. 245 i C. Bennedich 1924.
- 8 Ibidem. Att "staka" eller "utstaka" innebär att genom någon form av mättningsförfarande och med "stakkäppar" visa var en linje eller

punkt skall placeras i terrängen.

- 9 Lennart Andersson 1989.
- 10 S. 190 i en artikel av skogschef B. Ternstedt i Svenska Skogsvårdsföreningen 1956/2.
- 11 Gunnar Balgård s. 23 i Provins nr 2:1989.
- 12 S. 11 i Baggböle, Kåddis, Brännland, Klabböle. Inventering och bevarandeförslag 1984.
- 13 Trossboden flyttades under 1940-talet till Gammliområdet. Övningsheden, strax norr om Backens ålderdomshem, används idag som idrottsplats.
- 14 Nådigt brev den 30 april 1831. Krigsrättsprotokoll daterat 1841-07-06. Västerbottens regemente. Regementschefens exp F II:5, Krigsarkivet.
- 15 Vice konsul Lars Petter Glas köpte år 1849 Norrfors såg, men sålde den redan år 1850 till Dickson & Co (s. 15 i Brattby, Gubböle, Norrfors, Sörfors, Svallet Kulturhistoriska undersökningar 1982 Västerbottens museum). När den första ångsågen i länet anlades år 1860 vid Sandviken var konsul L. Glas en av intressenterna (s. 365 i Steckzén 1981).
- 16 S. 57 i Rehn 2007.
- 17 Dottern lämnade i sitt testamente en donation till regementet. Den kom att förvaltas under benämningen "Mannerstedtska fonden" och rikta sig till behövande bland indelta soldaters änkor och efterkommande. Fonden upphörde i samband med regementets nedläggning år 2000. Uppgifter förmedlade av Bill Svanborg och Bertil Linder, Umeå.
- 18 S. 241 i Bennedich 1924. Gården Tomtebo uppfördes år 1871 av ingenjör Axel Cederberg och finns alltjämt kvar, en gul träbyggnad i två våningar idag ägd av Asta Forsell. Intill finns en ladugård från 1920-talet. Det är oklart om Mannerstedt ägde gården eller endast hyrde den. Herrgården i Skeppsvik, en vacker byggnad i 1½ plan, uppfördes under 1800-talets första hälft. Herrgården och det närbelägna kontoret ägdes av Sävar sågverk och sävarpatronerna Erik och Pehr Forsell, senare Sandviks ångsåg och Sandviks Ångbåts AB (enligt arkivarie M. Bylund Landsarkivet i Härnösand). I Skeppsvik herrgård finns idag en restaurang.
- 19 Protokoll vid Urtima Ting vid Umeå Tingslag 9 febr 1878, 1 mars 1878. Umeå domsagas Häradsrätt Alb:1, Landsarkivet Härnösand.

- 20 S. 137 i Karin Erikssons (1975) avhandling Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895. Stolpe hade alltså varit en högt uppsatt militäringenjör.
- 21 S. 92 i Thelaus 1998.
- 22 Intervjun inspelad den 12 december 1962 med Lydia Wiklund (f. 1881) boende i Flarken. Intervjuare Alvin Nilsson och Ingvar Olofsson. DAUM, Umeå (Id-nr BD 7159).
- 23 En berättelse av Johan Petter Dahlberg (1874-1949) Skansholm. Volontär på 1890-talet, senare postmästare och fotograf. Hans berättelse publicerades i artikeln "Gammal – Nytt. Minnen från Gumboda hed" i Västerbottens-Kuriren den 30 dec år 1938.
- 24 S. 464 i Steckzén 1981.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Riksarkivet, SVAR, Folkräkning perioden 1870–1900 för Västerbottens län och Stockholms stad.
- Krigsarkivet i Stockholm
 Näddigt brev den 30 april 1831. Krigsrättsprotokoll daterat 1841-07-06. Västerbottens regemente. Regementschefens exp F II:5. Porträttsamlingen
- Landsarkivet i Härnösand
 Protokoll vid Urtima Ting vid Umeå Tingslag 9 febr 1878, 1 mars 1878. Umeå domsagas Häradsrätt Alb:1
 Kontroll (genomförd av arkivarie M Bylund dnr 2010/6882) av fastighet i Skeppsvik perioden 1875–1899, Inskrivningsdomaren i Umeå Domsaga, samt
 taxeringslängder för Sävar 1889–1890, Häradsskrivaren i Umeå fögderi.
- Västerbottens museum i Umeå
 Bildarkivet
- Nordiska museet i Stockholm
 Bildarkivet
- SCA Merlo Arkiv i Timrå
 Minnesalbum för John Ekström (1824–1890)
- Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM). Intervju med Lydia Wiklund (f 1881) Flarken. Id-nr BD 7159.

Litteratur

- Andersson, Lennart, *Umeåbygdens soldater 1695-1895*, Forskningsarkivet, Umeå universitet, Umeå 1989.
- Baggböle Kåddis Brännland Klabböle, *Inventering och bevarandeförslag 1984*. Kulturhistoriska undersökningar Västerbottens museum.
- Balgård, Gunnar, "Gravstenars säregna former och Baggböles fogdar", i *Provins* 1989:2.
- Balgård, Gunnar, "Förloradt: En norrländsk trästad", i *Norriifrån: essäer om norrländsk litteratur, konst och historia*, Stockholm 1998.
- Benedich, Carl, *Västerbottens och Norrbottens fotfolk*, Stockholm 1924.
- Birck, Erik, *Nykarleby stads historia Del II 1810-1875*, Nykarleby 1980.
- Brattby, Gubböle, Norrfors, Sörfors, Svallet, *Inventering och bevarandeförslag 1982*. Kulturhistoriska undersökningar Västerbottens museum.
- Dahlberg, Johan Petter, "Gammal - Nytt. Minnen från Gumboda hed", i *Västerbottens-Kuriren* den 30 dec 1938.
- Eriksson, Karin, *Studier i Umeå stads byggnads-historia: Från 1621 till omkring 1895*, ACTA Universitatis Umensis, Umeå 1975.
- Hård, Calle, *Tro, hopp och kärlek i julmörkret*, i bloggstaffett 2006-12-22.
- Lamm Carl Johan, "Från 1850-talets Umeå. Utdrag ur Plagemann-brev", i *Västerbotten* 1947.
- Rehn, Siv, *Gumboda hed: Den indelte soldaten, verksamheten och bygden*, Stockholm 2007.
- Schalin, Lars, "Om smuggeltrafiken över Kvarken under Krimkriget", i *Österbottiska Posten* dec 1956.
- Steckzén, Birger, *Umeå stads historia 1588-1888*, Umeå 1981.
- Ternstedt, B, "Livet vid och kring en vattensåg under 1800-talet - Baggböle sågverk", i *Svenska skogsvårdsföreningen* 1956:2.
- Thelaus, Erik, *Gamla vykort från Umeå*, Västerbottens läns hembygdsförbund, Umeå 1998.
- Wickström, Lars, "Kronboden på Backen", i *Västerbotten* 1941.

ULLA RAMNE ANNANDER

Johan Peter Wallin

Vallensonen som blev Svenska Akademiens pristagare

Inledning

Söndagen den 15 maj 1898, just som domkyrkoklockorna kallade till mässa i Härnösand, gick den djupt religiöse redaktören för Västernorrlands Allehanda Johan Peter Wallin till sin skapare. En hjärnblödning gjorde slut på hans livs vedermödor. Han blev femtio år gammal och därmed kunde berättelsen om Johan Peter vara till ända. Ödet ville dock annorlunda.

Drygt hundra år senare upptäcker Junsele hembygdsförening hans dödsruna i ett gammalt exemplar av Sollefteåbladet och vår nyfikenhet väcks. Vem var han, vad skrev han, hur började det? I hembygdsföreningens arkiv fann vi en diktbok som skänkts av Johan Peters bror, men vi ville hitta mer material.

Tack vare dagens snabbaste sökväg till information, Google, kom vi i kontakt med en sentida släkting. Denne förvarade Johan Peter Wallins efterlämnade papper och på stående fot lovade han att skänka dem till hembygdsföreningen. De visade sig vara en guldgruva!

Johan Peter Wallin

Det vi vet är det mest välkända: att Johan Peter Wallin föddes i Vallen, Junsele socken i Ångermanland, den 1 november 1847. Han var första barn till bonden Abraham Johansson Wallin och Anna Lisa Persdotter Modin. I dopet gavs han namn efter farfar Johan i Vallen och morfar Per i Mo.

De första tio åren tillbringades i föräldrahemmet i Vallen. Därefter såldes gården, fadern hade fått arbete som skollärare i Åsele och familjen flyttade dit. Några år senare kom familjen till Kyrkbyn i Järvsö socken och därefter till Söderala socken. Vid denna tid hade dock Johan Peter flyttat från hemmet och var student i Hudiksvall.

Johan Peters studietid

1864 skrevs Johan Peter in vid Hudiksvalls högre Elementärläroverk och läste ämnen som svenska, latin, franska och matematik. Dessutom ingick kristendom, hebreiska, grekiska och tyska i den muntliga examen. I avgångsbetyget blev vitsordet "med beröm godkänt" i nästan alla ämnen.¹ Tanken var att han skulle bli präst.

I september 1869 gick resan till universitetet i Uppsala. Han skrevs in vid Gästrike-Hälsinge Nation och blev därmed teologie studeranden Johan Wallin. Detta var ju långt före studielånens tid, men Johan Peter hade hittat sin välgörare i Jacob Hallgren i Hudiksvall som förbundit sig att betala för studierna fram till filosofie kandidatexamen.²

Utbildningen gick i rask takt: filosofi avslutade han 1871, latin och nordiska språk året därpå.³ Därmed var de förberedande studierna avslutade. Välgöraren Jacob Hallgren drog då in understödet till sin adept, som därigenom stod utan ekonomisk hjälp. Hallgren skrev att det var nödvändigt för

Johan Peter att "för den kommande tiden bereda [sig] tillgångar från annat håll".⁴ Smålåån räddade honom en tid, men dessa växte i rask takt. En fordringsägare krävde att han måste "vända sig till de förmögna släktingarna i Ångermanland nu genast" för att betala av på sin skuld.⁵ Under hösten 1873 erbjöds Johan Peter arbete som hjälppräst i Hede. Frågan är dock om han över huvudtaget reste dit.

En undervisningsplats samt ett vikariat på fyra timmar per vecka ordnades senare vid Härnösands seminarium, och det var prästerna i Helgum, Bodum, Resele, (Ådals-)Liden, Ramsele och Junsele socknar som gemensamt stod för kostnaderna.⁶ Studierna kunde således fortsätta. Under höstterminen övertog Johan Peter seminarierektorns åligganden eftersom denne var frånvarande på grund av sjukdom, och därmed tog Johan Peters liv en ny vändning.⁷

Johan Peter och poesin

"Jag märkte tidigt din gåfva som skald", skrev en studiekamrat från Färila 1883.⁸ Hur tidigt de första försöken med poesi gjordes vet vi inte, men redan 1870 ansåg han sig själv vara bra nog för ett första försök. Som svar på ett inskickat manuskript påtalade dock Bonniers förlag att avsikten visserligen var att trycka alstret men att författaren, vid närmare eftertanke, endast borde se arbetet som en studie.⁹

Ynglingen med författardrömmar lät sig dock inte nedslås av refuseringsbrevet utan fortsatte att skriva. Två år senare var det dags igen; en episk-romantisk dikt i tio sånger, "Visby fall", vann Svenska Akademiens Mindre pris. Även diktsamlingen *Från fjällen* fick samma pris 1876.¹⁰

Så småningom kom Johan Peter i kontakt med den illustrerade, litterära månadsskriften *Förr och Nu*. Denna publicerade hans berättelse "Eric Brandt", uppdelad i tolv delar. Hono-

raret var 125 kronor,¹¹ vilket var en ansenlig summa vid denna tid. Samarbetet med månadsskriften varade åren igenom och författaren blev du och bror med redaktören B. Wadström. Berättelsen om Eric Brandt lästes av studiekamraten P. Högman i Järvsö som kommenterade den på följande sätt: "raden 'tall under bergets fot' kom mig att tänka på mitt eget hem i Järvsö".¹²

Johan Peters vistelse i Uppsala sammanföll med inrättandet av landsmåls- och fornminnesföreningar vid universiteten i Sverige. 1873–1874 bildades Gestrike-Helsinge landsmålsförening i Uppsala, och man kan anta att Johan Peter ingick i denna eller i alla fall tog till sig dess idéer. Dessa föreningar strävade bland annat efter att rädda dialekter, sång och sägen undan en snar förgängelse. Och visst drog Johan Peter sitt strå till stacken när det gällde bevarandet av äldre sägner.

Berättelsen "Svartberget, berättelser från Ångermanland" blev sannolikt nästa verk, och den gick helt i landsmålsföreningarnas anda.¹³ I förtäckta ordalag beskrevs barndomens by: "Bergets kam bildar, sedd från byn, en halvcirkel, och för dem, som bo närmast intill berget, tycks solen, när hon om höstmorgonen uppstiga ur Viksjön, rulla upp efter östra bergsslutningen".¹⁴ "Svartberget" innehåller även berättelser om den i Junsele så välbekante prästen Spå Herr Ola och flera av hans bedrifter. De var sannolikt berättelser som Johan Peter hört av äldre personer, en muntlig tradition han ansåg värd att bevara och på detta sätt föra vidare till sin läsekrets.

Johan Peters berättelser blev omätligt populära. Norrlandsposten beställde berättelser avsedda för sin egen läsekrets och tidningens redaktör Anders Brander kom med förslag på innehåll: Berättelsen skulle utspela sig i gränslandet mellan Gästrikland och Hälsingland, gärna någonstans i de stora skogarna och "bör naturligtvis behandla erotiska och heroiska konflikter och jättar, skogsrån och annat herrskap".¹⁵ Brander föreslog även att berättelsen skulle skrivas i 52 av-

Kettlaberget. Foto: Ulla Ramne.

snitt, alltså för att publiceras med ett avsnitt per vecka.¹⁶

Följetongerna blev, som nämnts, omåttligt populära och såldes till tidningar från söder till norr. Johan Peter hade som affärsidé att låta en tidning betala för manuset för att därefter sälja det vidare till andra tidningar till ett reducerat pris. Denna försäljning gick bra till dess Eslövs Tidning upptäckte tilltaget och krävde en egen berättelse, avsedd endast för deras tidning.¹⁷

Detta att skriva berättelser efter lokalt folkloristiskt stoff var för Johan Peter sannolikt endast ett sätt att tjäna snabba pengar. De stora drömmarna handlade om poesin. Det egentliga genombrottet som poet fick Johan Peter 1879, då tidningen Svenska Familje-Journalen, en illustrerad månadstidskrift som innehöll historiska samt fosterländska skildringar och

berättelser, hade utlyst en tävling i vitterlek. Tidningens upplaga var stor, med sina 40 000 exemplar torde den vara den mest spridda tidningen i Sverige vid denna tid. Johan Peters bidrag, dikten "Vid älvarna i Babel", kom på första plats och han blev därmed känd för ett stort antal människor. Prissumman var hela 400 kronor samt ytterligare 40 kronor när vinstbidraget publicerades i tidningen.¹⁸

Kanske spädde denna vinst ytterligare på drömmarna att en gång få tillhöra den yttersta eliten inom poesin. Sannolikt var denna dröm betydligt mer lockande än att vara fattig redaktör på en liten landsortstidning i Norrland. 1882 tilldelade Svenska Akademin återigen Johan Peter sitt "Mindre pris" för hjältedikten *Karl XII, tjugofyra sånger*.¹⁹ Detta var dock nog inte vad han hoppats på, han reste aldrig ner till huvudstaden för att personligen ta emot priset. Utmärkelsen, förutom medalj i silver också 750 kronor från statsbudgeten,²⁰ skickades istället per post till Härnösand.

Motivet för dikten var förrädarens lön och den nordiska naturen.²¹ Boktryckare och tidningsredaktörer ställde sig nu i kö, dels för att få trycka verket, dels för att få införa det i tidningarna.²² Hjältedikten gavs ut av P A Nordstedt & söner, Stockholm 1883-1885, under pseudonym Johannes Petrus och då i en något omarbetad version.²³ Recensionerna var dock inte helt övertygande, "ytterst vidlyftigt och något tröttande" skrev till exempel Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.²⁴

Efter det stora genombrottet sade Johan Peter upp sig från sin tjänst på Västernorrlands Allehanda i Härnösand och flyttade först till Uppsala och därefter till Stockholm. Säkerligen hoppades han på att stora uppgifter väntade. Författardrömmarna hade uppfyllts! Han fick också ett antal prosaverk utgivna, samtliga under pseudonym.²⁵ Kritikerna var dock inte alltid nådiga: tidningen Tiden skrev till exempel att novellen "Fördomar", från 1885, lämnade "ett tämligen svagt intryck. Man tror sig läsa ett förstlingsarbete af någon ung, oerfaren

författarinna. Och dock lär Ingemar vara en af Svenska Akademien prisbelönad episk skald".²⁶ Detta omdöme hade han nog inte väntat sig.

Johan Peter och musiken

Musiken hade följt Johan Peter sedan barndomen. Fadern, Abraham Johansson Wallin, var en erkänt duktig speleman, ja rentav en av de bästa i bygden.²⁷ Johan Peter trodde att det spelmanslynné som han själv ägde var ett fadersarv, och i hans kvarlåtenskap finns även en operett, *Atlantis*, som blev uppförd på Djurgårdsteatern.²⁸

Ryktet om hans poetiska ådra, hans musikalitet och framför allt hans kunskaper i tyska språket gjorde att han fick ett stort antal översättningsuppdrag. Dåtida storheter som kompositören Hugo Sedström och sångaren Hugo Lutteman hörde till den trognaste skaran.²⁹

Johan Peter och Svenska Akademiens ordbok

Fem år efter flytten söderut förstod antagligen Johan Peter att han aldrig skulle bli någon erkänd, firad poet. Han hade visserligen arbete som redaktör på olika stockholmstidningar, han hade översättningsarbeten och han fick sälja dikter till tidningarna, men levnadsomkostnaderna i storstaden behövde antagligen ständiga tillskott. "Du har i likhet med andra storgubbar slagit dig ner på Drottninggatan" skrev en vän från Härnösand efter flytten till Uppsala.³⁰

I oktober 1888 kontaktade Johan Peter Svenska Akademiens ständige sekreterare, C.D. af Wirsén, vars uppgift bland annat var att leda arbetet med Akademiens ordbok. Han erbjöd sig vara behjälplig i ordboksarbetet. Samma dag som an-

sökningsbrevet skickades, antecknade Johan Peter i sin almanacka: "i hopp om..."³¹ Kanske detta arbete var livlinan som skulle rädda honom från nesan att behöva flytta tillbaka till Norrland utan att ha "blivit någon"?

Han blev också antagen och därefter tillbringades dagarna som excerptist på Kungliga biblioteket. Arbetet gick ut på att läsa gamla, svenska texter och offentliga handlingar på jakt efter belägg för ord bestämda av ordbokskommittén. Varje godkänd excerpt honorerades med 10 öre. Redan efter en månad kan resultatet avläsas i Johans Peters kassabok.³² Första utbetalningen genererade 110 kronor och den var verkligen efterlängtd. Vinterrocken löstes ut från pantbanken, hyreskulden reglerades och vinterkläder inhandlades. Diktförsäljningen för samma månad hade bara inbringat 59 kronor. Ordboksarbetet blev alltså skillnaden mellan en vinter i armod och en vinter med mätt mage och varmt boende. Årets sista månad kom förtjänsten upp i 140 kronor, och med dessa pengar på fickan blev det lätt att investera i både cognac och en ny kostym.

Arbetet med ordboken fortsatte även sedan Johan Peter flyttat tillbaka till Härnösand,³³ men med den skillnaden att litteraturen inte längre var offentliga handlingar utan det utbud som fanns att tillgå i staden Härnösand.

Johan Peter som tidningsman

Det troligaste är att Johan Peter redan under studietiden i Härnösand kom i kontakt med tidningsvärlden. Direkt efter höstterminen 1874 ansökte han om utgivningstillstånd för den nystartade liberala tidningen Medelpads Allahanda i Sundsvall, vilket beviljades.³⁴

Att det blev just i Sundsvall var inte så konstigt. Vid denna tid var Sundsvall och dess omgivningar en metropol för den

Kungsljus och furan.

Ett kungsljus sköt sin stängel opp
 Låg hög och smärt och skann och restig
 Bredvid en furuplantans topar,
 Helt lugn och full och västra ussig.

"Du stekers lilla ogris der -
 Kom mig ej när med din lappas anlag! -
 Han säger de att de äro här,
 Der jag i gyllne färger ständas!" -

"Jag kan ej för, att hit jag sattes
 Att nyttig bli och värde gifva." -
 "Ne, eftersom du här fått plats,
 Så säj mig då, hvad du vill bli för?"

Utdrag ur Johan Peter Wallins dikt "Kungsljus och furan", troligen skriven under 1880-talet. Originalen återfinns i Johan Peter Wallins arkiv, Junsele Hembygdsförening.

uppväxande trävaruhandeln. Det medförde dels en stor inflyttning, där sågverk och bostäder för arbetarna uppfördes i snabb takt, dels utspelades en kamp mellan det gamla, invandrade bondesamhället och de nya krafterna i samhällsutvecklingen. Sundsvallsdistriktet kom under lång tid framåt att utgöra

ett alternativ till Amerika. Man får anta att det aldrig saknades ämnen att skriva om. Jämsides med arbetet i Sundsvall var Johan Peter tidvis även redaktör på Västernorrlands Allehanda i Härnösand.

Så kom då den där dagen i december 1882 när Svenska Akademien valde att tilldela Johan Peter sitt pris. Var detta ögonblicket som han väntat på? Var det därför som han lämnade sin trygga plats i Härnösand och flyttade till en mer osäker tillvaro i Uppsala? En tjänst som redaktör på tidningen Fyris ordnades under våren 1883 och han fick fria händer med tidningens innehåll men, som det antyds i anställningsbrevet, han borde göra "krönikor och kåserier till [sin] specialitet".³⁵

Anställningen på Fyris varade bara året ut, därefter gick flytten till huvudstaden och flera kortvariga anställningar på bland annat tidningarna Eko och Figaro. Han var dessutom huvustadskorrespondent för ett flertal landsortstidningar.³⁶

På senhösten 1889 hade tankarna på att återvända till Härnösand slagit rot och Johan Peter kontaktade sin gamla arbetsgivare och vän, August Cajanus, på Västernorrlands Allehanda.³⁷ Denna välkomnade honom med öppna armar och undrade om han kunde "tillträda platsen redan innan jul?"³⁸ Johan Peter stannade på Västernorrlands Allehanda fram till sin död nio år senare, först som redaktör och därefter som medarbetare.³⁹

Slutord

Elva månader före sin död publicerade Johan Peter Wallin dikten "Steg i snön" i Västernorrlands Allehanda.⁴⁰ Hans stora dröm i livet hade varit att bli en av de stora, att bli en aktad medlem bland Uppsalaparnassen, men livet ville honom annorlunda:

En vandrare gick öfver heden
där snön hade fallit i vår
på ödsliga, ensliga leden
djupt trycktes i snön hans spår.

Han tänkte så stolt i sitt sinne:
de steg, som jag trampat så,
de skola bevara mitt minne
åt dem som efter mig gå.

Men drifvorna smälte och runno
för regn och tö i april;
och vandrarens spår försvunno
som hade de ej funnits till.

Och vandraren själf omsider
sjönk ned uti glömskans famn.
Försvunna för alla tider
de äro, hans minne och namn.

Noter

- 1 Avgångsbetyg utfärdat 1869-05-19 i Hudiksvall. Denna handling liksom övrigt källmaterial som används i denna artikel förvaras i Junsele hembygdsförenings arkiv och kommer i följande noter att förkortas till JHFA.
- 2 Brev från Jacob Hallgren i Hudiksvall 26 april 1873. JHFA.
- 3 Utdrag ur filosofiska fakulteten i Uppsala protokoll 6 december 1871. JHFA; Intyg av F W Häggström 10 april 1872. JHFA.
- 4 Brev från Jacob Hallgren 26 april 1873. JHFA.
- 5 Brev daterat Uppsala i maj 1873 och undertecknat med C.V.B. JHFA.
- 6 Utdrag ur protokoll fört i Härnösands consistorium den 18 februari 1874. JHFA; Brev daterat den 23 januari 1874 och avsänt från Härnösands consistorium. JHFA.

- 7 Utdrag ur protokoll fört i Härnösands consistorium den 26 augusti 1874. JHFA.
- 8 Brev daterat den 4 mars 1883, undertecknat av C. Kihlström. JHFA.
- 9 Brev daterat den 14 oktober 1870, undertecknat Adolf Bonnier förlag. JHFA.
- 10 Länsbiblioteket Västernorrland. www.ylb.se/authors/authors.pdf. Båda dikterna finns i original i JHFA.
- 11 Brev daterat den 28 maj 1874, undertecknat av B. Wadström. JHFA.
- 12 Brev daterat den 21 mars 1874, undertecknat P. Högman. Bokstaven P i förnamnet kan eventuellt vara ett O. JHFA.
- 13 Berättelsen finns som originalmanuskript i JHFA. Det är dock svårt att säga när den tillkom, men eftersom Johan Peters handstil försämrats genom åren anser jag det troligt att denna berättelse tillkommit under ungdomsåren på 1870-talet.
- 14 Berget, som i berättelsen heter Svartberget, heter i verkligheten Kettlaberget och än idag, nästan 140 år senare, kan vi som bor i Val-len se samma syn. Berättelsens Viksjö är verklighetens Vallsjön, en vik av Betarsjön i Junsele socken.
- 15 Brev daterat den 14 juli 1891, undertecknat Anders Brander, Norrlandsposten. JHFA.
- 16 Brev daterat den 25 juni 1891, undertecknat Anders Brander, Norrlandsposten. JHFA. Det finns i kvarlåtenskapen efter Johan Peter ett manuskript kallat "Himmel och helvete, berättelse från Herjeådalen", men om det är den beställda berättelsen är ovisst.
- 17 Brev daterat den 1 april 1885, undertecknat Eslövs Tidning. JHFA.
- 18 Brev daterat den 24 maj och 20 juni 1879, undertecknat Sv. Familje-Journalen. JHFA.
- 19 Verket gavs ut under pseudonymen Johannes Petrus men på originalmanuset, som finns i Junsele hembygdsförenings arkiv, står Giovanni som författare.
- 20 Brev daterat 21 december 1882 undertecknat av B.E. Hildebrand. JHFA.
- 21 Motivet finns skrivit på originalmanuskriptets försättsblad.
- 22 Brev daterat 22 december 1882 undertecknat A.J. Seelig i Stockholm; Brev daterat 26 december 1882 undertecknat redaktören för Svenska Familje-Journalen. JHFA

- 23 Recension i Sydsvenska Dagbladet Snällposten 15 december 1883. Stort tack till redaktör Hans O Alfredsson, Stockholm och Junselevallen, som letat fram och renskrivit samtliga recensioner.
- 24 Göteborgs handels- och sjöfartstidning den 13 december 1883.
- 25 Johan Peter skrev under pseudonymerna J.P.W, Johannes Petrus, Giovanni, Ingemar och Pietro.
- 26 Tidningen Tiden 4 december 1885.
- 27 Nekrolog i Västernorrlands allehanda 17 maj 1898.
- 28 Ibid.; Brev daterat 8 maj 1889 undertecknat vännen A.G. Pn. JHFA.
- 29 Brev daterat 29 oktober 1890 undertecknat H. Sedström; Brev daterat 10 juli 1888 undertecknat H. Lutteman. JHFA.
- 30 Brev daterat 23 maj 1883 undertecknat Björndahl i Härnösand. JHFA.
- 31 Annotationsbok för 1888. JHFA.
- 32 Ibid.
- 33 Brev daterat 23 december 1889 undertecknat Theodor Wisén i Lund. JHFA.
- 34 Kungl. Biblioteket. <http://www.kb.se/Sverigesperiodiskalitteratur>. Tidningen startades tillsammans med boktryckaren Johan Olof Nyberg.
- 35 Brev daterat den 28 mars 1883 och 20 april 1883 (citrat), undertecknat Hugo Blomberg, styrelseledamot i Fyris som var en kamrat sedan studietiden i Uppsala. JHFA
- 36 Nekrolog Västernorrlands allehanda 1898.
- 37 Brev daterat den 12 november 1889, undertecknat Aug. Cajanus. JHFA.
- 38 Brev daterat den 18 november 1889, undertecknat Aug. Cajanus. JHFA.
- 39 <http://www.kb.se/Sverigesperiodiskalitteratur>.
- 40 Västernorrlands Allehanda den 15 april 1897. JHFA.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Johan Peter Wallins arkiv. Junsele Hembygdsförening.

Internetkällor

Länsbiblioteket Västernorrland. www.ylb.se

Kungliga biblioteket. <http://www.kb.se/Sverigesperiodiskalitteratur>

Anmälan

Klart spår – boken om Botniabanan

Våren 1986 kom samhällsplaneraren Stellan Lundberg till kommunstyrelsen i Örnsköldsvik med idén att Ostkustbanan borde förlängas, i första hand från Kramfors till Umeå. Han hade då varit med om att utreda både Svealandsbanan och Mälarbanan på var sin sida om Mälaren, och funnit att det fanns stor potential även för en förlängning av Ostkustbanan.

Efter föredragningen för kommunstyrelsen fick företrädare för massmedia ta del av hans idéer. Jag var samhällsreporter på Örnsköldsviks Allehanda och minns mötet i foajén med den välklädde Lundberg som om det vore i går. Under drygt 40 år som journalist har jag varit med om många intressanta och historiska möten, bland annat med statsministrar och partiledare. Jag var till exempel med när Maud Olofsson bjöd in till det historiska mötet i Högfors där hon kallat till sig de borgerliga partiledarna och deras partisekreterare. Mötet med Lundberg när han presenterade sin vision finns även det i kategorin oförglömliga minnen.

Till grund för hans vision låg bland annat kunskapen att Örnsköldsviks kommun då sannolikt hade den högsta industriproduktionen per invånare i landet. Andelen kvinnor i arbetslivet låg däremot ca 10 procent lägre i Örnsköldsvik än i till exempel Umeå. Lundberg såg möjligheter till arbetspendling mellan Umeå och Örnsköldsvik men också på sträckorna Örnsköldsvik–Kramfors och Kramfors–Härnösand–Sundsvall. Han studerade i första hand möjligheterna till pendling med buss. Men inte ens med dispensbussar för 110–120 km/h var detta möjligt. Det behövs färter kring 200 km/h, och då är det endast tåg som gäller.

Dessutom hade Lundberg studerat de godsflöden som finns längs Norrlandskusten. EU:s i särklass viktigaste gruvområden finns i Norrbotten och Västerbotten och skogsindustrin är väl utbyggd. Välkänt var också att Stambanan genom övre Norrland var och är i det närmaste fullproppad med trafik. Det går knappast att få in fler tåg. Dessutom är banan backig och krokig, med det allra sämsta avsnittet mellan Långsele och Vännäs.

Jag var en av dem som trodde på Lundbergs vision redan från första början. Men det var inte alla som var så lätta att övertyga. En av våra allra högsta tjänstemän på en av länsstyrelserna sa att det var rena härdsmltan att tänka sig något så dumt som att förlänga kustjärnvägen. Till hans heder, ja det var en man, hör att han kom att omvända sig och senare blev en varm anhängare av projektet.

Jag skrev väldigt mycket om lobbyarbetet för att få Botniabanan byggd. En Botniabanegrupp bildades med Ove Hägglund, uppvuxen i Rundvik och platschef för Husumfabriken, numera M-real, som förste ordförande. Hägglunds i Gullänget var också med i Botniabanegruppen och uppslutningen från näringslivet var därmed mycket stor. Bland politikerna kan kommunalråden Lennart Holmlund, Umeå, Elvy Söderström, Örnsköldsvik och Christer Nilsson, Kramfors särskilt nämnas. Planeringschefen i Örnsköldsviks kommun, Tommy Dickens, blev på deltid kanslichef för lobbyarbetet.

Min roll var att referera från seminarier och uppvaktningar. På eget initiativ hade jag möjligheten att ställa frågor om Botniabanan till en stor mängd ledande politiker i valrörelserna både 1991 och 1994. Ingen hade modet att säga att de var emot projektet vilket

kan ha haft viss betydelse i lobbyarbetet.

Redan innan jag gick i pension 2005 frågade Botniabanans informationschef Jan Bergman om jag kunde dokumentera hela projektet i en bok. Han visste att ingen annan hade en så fyllig bakgrund som jag om hela projektet. Jag svarade givetvis ja utan betänkligheter. Det innebar att jag fick möjlighet att ytterligare studera historiken kring Ostkustbanan från Uppsala till Härnösand och de 110-åriga ansträngningarna för en fortsatt utbyggnad norrut. Det visade sig nämligen att Stambanan genom övre Norrland, som den heter numera, blev felplacerad redan från början. Det fanns fyra skäl:

Försvarsmakten ville inte att järnvägen skulle byggas intill kusten, vilket skulle göra den åtkomlig för kanonbåtar och främmande trupp. 1809 års krig var under 1870-talet i relativt färskt minne.

Älvarna var smalare och lättare att överbrygga en bit uppströms.

Kostnaderna för inlösen av mark var i det närmaste obefintliga i skogsbygden i jämförelse med de bördiga markerna längs kusten.

Statsmakterna ansåg att kusten redan fått infrastruktur i form av hamnar och en allt bättre kustlandsväg.

Diskussionerna om järnvägarna i mellersta och övre Norrland var heta i riksdagen under 1870-talet. Många i riksdagen ansåg att ingen järnväg borde byggas norr om Ånge. Trots detta togs 1881 beslut om att påbörja Stambanan genom övre Norrland med delen Bräcke–Långsele. Att stambanan drogs ända upp till Bräcke–Ånge innan man tog riktning norrut hade dessutom helt andra skäl än debatten om en kustjärnväg. Anledningen var att den nya Ostkustbanan skulle utgöra en bit av den efterlängtrade järnvägen från sågverken vid kusten till den isfria hamnen i Trondheim. Det ansågs viktigare med järnväg från Sundsvall till Norge än till norra Sverige.

När riksdagen fattat beslutet om att bygga järnvägen till Boden skedde byggandet med stor intensitet. Inga miljöproblem fanns på den tiden. Etapperna stod klara en efter en enligt följande:

Långsele–Anundsjö klar 15 oktober 1889.

Anundsjö–Vännäs klar 1 oktober 1891.

Vännäs–Hällnäs klar 15 november 1892.

Hällnäs–Jörn klar 8 december 1893.

Jörn–Boden klar 2 augusti 1894.

Bibanorna ned till kuststäderna byggdes också i snabb takt. Örn-

sköldsvik fick järnväg 1892, Umeå 1896 och Skellefteå 1912. I Luleå var det helt annorlunda. Luleå fick sin första järnvägsförbindelse med Malmfälten redan 1888 för utskleppning av malm. Malmbanan var då inte sammankopplad med järnvägsnätet i övrigt.

När 1886 års riksdag under stor vända tog beslutet om att fortsätta byggandet av stambanan till Boden var många överväganden med i bilden. Ett var att bygga järnvägen så billigt som möjligt. För att uppnå det målet skrevs tekniska bestämmelser in om att största möjliga krökningar och stigningar skulle tillåtas. Stambanan genom Övre Norrland har på grund av detta stora brister än i dag. Den allra sämsta biten finns mellan Långsele och Vännäs och där finns nu Botniabanan som ett förstklassigt alternativ.

Redan medan Stambanan genom Övre Norrland byggdes påbörjades diskussion om den blivit felplacerad. Som en följd av detta blev det diskussion under hela 1900-talet om Ostkustbanans förlängning. Under samtliga årtionden från 1910-talet och framåt fanns det landshövdingar, riksdagsledamöter och intressen inom näringslivet som gjorde framställningar om att Ostkustbanan borde förlängas till i första hand Umeå och Luleå. Vissa ansåg att Hapa-

Spårläggningen utfördes i snabbt tempo med stora specialmaskiner.

randa borde vara målet.

I slutet av 1920-talet lyftes ärendet om en kustjärnväg från Härnösand och norrut av två kommittéer, en för Västerbotten och en för Norrbotten. Deras betänkanden presenterades 1922 respektive 1923 och följdes av kortare föga framgångsrika kampanjer för att få kustjärnvägen förlängd till Luleå. Under 1930-talets depression gjordes försök att få kustjärnvägen utförd som beredskapsarbete.

På 1940-talet genomfördes två

stora Norrlandsutredningar med bland annat infrastrukturen i centrum. Det ledde till en motion i riksdagen från Gösta Skoglund (S) med flera om att få Ostkustbanan förlängd till Torne älv. Emil Näström (S) i Bjästa med flera väckte en motion i samma anda 1945. Men ingenting hände. 1954 väckte kommunisterna Helmer Persson och Ola Persson en motion i ämnet som också avslogs.

Under 1960-talet var Rolf Sellgren (FP) i Örnsköldsvik mycket

aktiv i frågan. Han hade ansvar för kemiska transporter inom Mo och Domsjö AB före sitt inträde i riksdagen men inte heller han var framgångsrik i sina initiativ. Centerledaren Gunnar Hedlund gjorde den 15 juni 1969 ett intressant inlägg på DN:s debattsida, där han hävdade att Ostkustbanan borde byggas ut och inte Vindelälven. Han var inrikesminister 1951–1957 i koalitionsregeringen med socialdemokraterna och hade stora intressen i NCB med industrier i bland annat Hörnefors och Köpmanholmen.

1971 väcktes en fyrpartimotion i riksdagen om att Ostkustbanan borde byggas ut. Motionärer var Gösta Boman (M), Gunnar Hedlund (C), Gunnar Helén (FP) och C.H. Hermansson (VPK), och dessutom bland andra Rolf Sellgren (FP) och Tore Nilsson (M), Agnäs. Två år senare hölls ett stort symposium i Umeå med starka företrädare för näringslivet och även den gången var kravet att Ostkustbanan borde byggas ut.

SJ ansåg dock att en kustjärnväg skulle bli en för svår konkurrent till Stambanan genom Övre Norrland, och var därför en svår motståndare till planerna. Det var inte förrän Lundberg kom med sin prognos om att Ostkustbanan till Umeå skulle bli en av Sveriges lönsammaste järnvägsinvestering-

ar ur samhällsekonomisk utgångspunkt som saker började hända. SJ och Banverket kom till samma slutsatser i sina beräkningar. Under 1980-talet byggdes dessutom järnvägar ut runt om i Europa, och det medverkade också till en annan syn i Sverige. Det blev helt plötsligt lättare att få gensvar för satsningar på järnvägsnätet.

Vid valet 1994 blev det regimskifte. Socialdemokraterna kom till makten. De båda centerpartistiska statsråden Börje Hörnlund och Görel Thurdin var varma anhängare av Botniabanan och en avsiktsförklaring skrevs med Mats Odell (KD) som kommunikationsminister. Det är därför möjligt att beslutet om att bygga Botniabanan förverkligats även om den borgerliga regeringen fått fortsatt förtroende. Det som kom att leda till slutlig framgång var emellertid Lundbergs faktaunderlag och framförallt Elvy Söderströms förmåga att få Göran Persson intresserad av projektet. Men även Lennart Holmlund var mycket viktig i sammanhanget. Han var en av dem som fick följande fråga av Göran Persson: om du får tio miljarder kronor i statliga pengar, hur vill du då bäst använda dem? Lennart Holmlund svarade utan att tveka att en kustjärnväg var viktigast.

Den 3 december 1996 fick Elvy

Västerbottens Ornitologiska förening lade ned ett oerhört arbete för skydda deltat från intrång. Här är det föreningens ordförande Per Hansson som informerar vid en av många förrättningar.

Söderström ett telefonsamtal från Siv Gustafsson på kommunikationsdepartementet som sa att saken var klar. Jag var en av de allra första som fick nyheten direkt av Elvy. Pressmeddelandet kom dagen efter.

Det har sedan varit en stor förmån att på deltid få följa arbetet med byggandet av Botniabanan. Under byggtiden var detta Sveriges största infrastrukturprojekt. Som mest arbetade 1600 personer på kontor och längs linjen. Själva

bygget innebar en lång rad utmaningar. På den 19 mil långa sträckan finns nu två av Sveriges längsta järnvägstunnlar. Det är Namntalltunneln som är sex kilometer lång och Björnböletunneln som är drygt fem kilometer. Båda finns i Gällnässkogen mellan Ångermanälven och Bjästa.

Det blev långvariga diskussioner och stridigheter om sträckningarna genom tätorterna. Vid passagen genom Örnsköldsviks centrum fanns ett flertal förslag.

De för staden mycket karaktäristiska hoppbackarna fick rivas i det alternativ som valdes. Men tack vare att IF Friska Viljor var ägare av marken och hade en stark opinion i ryggen, fick hoppbackarna byggas upp på nytt 20–30 meter längre in i berget. Stadens största "möbel", som en känd arkitekt uttryckte saken, finns därmed kvar. En hel bostadsgata på Varvsbergets sluttning fick dessutom rivas och även i övrigt var det stora ingrepp i stadens centrum under byggtiden.

I Husum var det långvarig strid om sträckningen. ÖA anordnade en folkomröstning och debattens vågor gick höga i flera år. En opinionsstark grupp ville att järnvägen skulle dras väster om E4-an helt utanför samhället. Även i Nordmaling rådde delade meningar. Det var länge planerat att järnvägen skulle byggas väster om byarna Ava, Aspeå och Lögdeå. Industrierna i Rundvik ville emellertid att järnvägen skulle byggas öster om E4-an för en möjlig framtida anslutning. Det kom att avgöra frågan.

De i särklass största motsättningarna rörde emellertid anslutningen mot Umeå. Markägare och ornitologer motsatte sig helt passagen över deltat. Det ledde till förhandlingar i länsstyrelsen, Naturvårdsverket och regeringsrätten

med flera instanser under flera år. Dessutom pågick parallella förhandlingar inom domstolsväsendet. Ärendet behandlades tre gånger i miljödomstolen och två gånger i Miljööverdomstolen, och dessutom i HD och av både EU-kommissionen och EG-rätten. De utdragna förhandlingarna och alla kompensationsåtgärderna för fåglarna kom att kosta minst tre miljarder kronor och nära två års försening.

Grundläggningen av järnvägen har gjorts för 100 års hållbarhet och hastigheter på 250 km/h. En rad utmaningar fanns. Järnvägen har till exempel byggts på många skilda marktyper, från fast morän till nästan bottenlösa lerjordar. Vid Stranneberget norr om Örnsköldsvik fick djupfrysning av ett jordlager utföras varefter tunneldrivning skedde ungefär som i berg. På en del andra platser, bland annat vid Strömpilen i Umeå, fick tusentals träpålar bankas ned i marken för att stabilisera grundläggningen.

Innan marken blev tillgänglig för järnvägsbygget genomfördes också mycket omfattande arkeologiska utgrävningar både norr och söder om Örnsköldsvik. Det ledde till en delvis ny syn på Norrlands tidiga historia. Fynden i Bjästa visade att handeln med övriga Östersjöländer är äldre och var mera

Vid Strömpilen i Umeå sänktes Holmssundsspåret till nuvarande nivå i tre etapper i ett komplicerat samspel med klockan för minsta möjliga störningar i trafiken.

utbredd än vad arkeologerna tidigare trott.

Allt detta och mer än så har jag fått följa och dokumentera i min bok om Botniabanan. En bok som finns på nätet och som är åtkomlig via www.botniabanan.se. Men bo-

ken finns också i en lättillgängligare pappersform som säljs och distribueras av mig personligen för självkostnadspriset 400 kronor.

Sven Lindblom
lindblom.sven@telia.com

Recensioner

Gudrun Norstedt, *Lapps kattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. Thalassa förlag, Umeå 2011. Inb., 224 sidor.

Två vackra böcker ligger just nu på mitt bord. Den ena är den jag skall recensera här. Den andra, mindre, publicerade Gudrun Norstedt 2007 tillsammans med sin far Staffan Norstedt, på samma förlag som nu, och hade titeln *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*. Jag vill särskilt betona den sobra layouten och den imponerande kvaliteten på illustrationerna i båda böckerna. Det enda jag har invändningar mot i formen är det arkaiserande typsnittet på övertitlarna i den betydligt större nya boken, men det är en fråga om personlig smak som inte skall tynga denna anmälan mera än så.

Även boken om landskapsgränsen berör delar av skogssamiska skatteland. Med skogssamisk avses en näringsform som förr totalt dominerade lappmarkerna. Det förekom att man hade en liten renhjord, kanske bara omkring ett dussin eller ett tjug djur, för att få egen tillgång till mjölkprodukter. Området för flyttningar mellan

fiskesjöar och visten var mycket mera begränsat än den långa buföringsled, nästan från kust till kust över Kölen, som fjällsamer senare skulle tillämpa. Detta land kallades skatteland och skrevs på en enda manlig innehavare som representant för en eller flera familjer, gärna med flera generationer.

Umeå lappmark är den enda som har en samtida kartering av lapps kattelandens läge. Lantmätaren Jonas Persson Gedda och notarien Anders Olofsson Holm hade i uppdrag av landshövding Johan Graan att undersöka förutsättningarna för agrar kolonisation. I enlighet med instruktionen skall de utforska lappmarkens "lägenheter", resurser eller tillgångar. Det som intresserar dem särskilt är då i viss mån fisketräsk, men alldeles särskilt slättermarker och naturliga ranningar. Detta och att söka plats för kyrka är uppgiften. Författaren kan konstatera, att tidigare forskare tagit fel när de ansett att målet var att skapa en jordebok där i stället samernas tillgångar dokumenterades. Sådana ambitioner har funnits men de omtalas inte i instruktionen inför detta uppdrag.

Resultatet var enligt den utsända gruppen att 25 jordbruksbyar

kunde anläggas, med ett varierande antal gårdar eller hemman inom varje by. Denna huvuduppgift misslyckades i stort sett enligt Norstedt (s. 44): "Sammanfattningsvis får man konstatera [att] Geddas karta inte tycks ha haft något inflytande på var nybyggarna valde att slå sig ned."

Situationen när kartan gjordes är den, att samerna och skogs-samisk kultur sitter i orubbat bo i hela området. Trots att detta alltså inte var målet med undersökningen finns en rad intressanta uppgifter redovisade land för land, om t.ex. förekomst av jaktbart vilt. Men redovisningen är knappast systematisk, t.ex. saknas märkligt nog älgen.

Undersökningen gällde de nutida kommunerna Lycksele, Sorsele och Storuman utom Tärna, som ännu tillhörde Norge. Dessutom berörde den stora delar av nuvarande Malå. Dåtidens aktuella lappbyar var Umebyn och Gran som då räknades tillhöra en vintertida samlingsplats vid en kyrka. Norstedt kan även med ledning av kartbilder och text logiskt och troligt konstruera färdvägen för Gedda och Holm. En annan deltagare som förutsågs resa, malmletaren Erik Olofsson, försvinner ur bilden, eftersom ingen rapport från honom existerar.

Ett sådant tydligt tidsmässigt

och geografiskt perspektiv kan inte uppådas någon annanstans i hela Sameätnam. Detta motiverar ensamt en utgivning av karta och beskrivning, något som aldrig har skett förut. Utgivningen är också ett viktigt led i dokumentationen av samernas historia. Den tjänar även hembygdsintresset i området och den framtida forskningen. Den ännu levande muntliga traditionen kan få ett stöd och tolkas på ett rimligt sätt. Man kan också tolka arkeologiska lämningar, gränsmarkeringar och kanske till och med personifiera innehavet av visten. Hela 37 skatteland redovisas i innehållet. De är av synnerligen varierande storlek, från 45x25 km (Mårdberg) till 12x12 km. 1671 finns ca fem personer per hushåll, senare blir de något flera. Omkring 40 visten är inmarkerade på kartan, varav endast fyra har lokaliserats och registrerats som forn-lämningar. Med säkerhet bör det dessutom ha funnits flera än 40, eftersom varje skatteland bör ha haft både ett huvudviste, som ofta givit det dess namn samt åtminstone ytterligare ett. Många av dess renvallar kom att bli platser för nya visten. Norstedt nämner visserligen bara fem, men det bör, som hon också påpekar själv, ha varit långt flera.

Avdelningarna i boken har fått följande övertitlar. Efter förordet

kommer: "När Umeå lappmark var ett utforskat land", om situationen före kartan, "Geddas karta: utförande och innehåll", där till exempel ett sådant kapitel som De heliga bergen och landens namn kittlar vår fantasi. Här har Norstedt noterat att namnen på landen förändrats från 1671 till 1695, från att ta sin beteckning från berg till att i stället betona sjöarna. Författarens förklaring som hon själv betecknar som spekulativ är inte desto mindre ett värdefullt uttryck för vetenskaplig analys. Landen kan ha haft var sitt heligt berg som de namngavs efter. När samernas religion på allvar började ifrågasättas av överheten omkring 1688, föll de till föga och försökte dölja denna sin tradition genom att anknyta till "ofarliga" vattendrag.

En ytterligare triumf inhöstar författaren i fråga om Sorseles första kyrkplats. Den plats som utpekats sedan 1800-talet är Jillisnåle, som ingick i anmälares egen inventering för länsstyrelsen 1978. I själva verket var den plats som Gedda och Holm valde ut en plats med ett likalydande namn, kallad *Jällesniönes*, vid norra änden av sjön Fjosoken i Juktådalen. Norstedt påvisar att kapell och präst verkligen förlades dit redan 1674. Men episoden blev kortvarig. Efter något årtionde hade samerna själva byggt kyrka i Sorsele. Kapellet i

Jillisnåle tillkom först 1750.

Så följer "Umeå lappmark efter 1671: samernas land koloniserar", där vi finner en beskrivning av hur detta gick till och vilka följer den fick, och därefter "Geddas karta och Holms beskrivning". Så kommer "Landens historia från 1671 till 1914" som summerar utvecklingen och till slut en omfattande, mycket nyttig alfabetisk förteckning, "Ortnamnen på Geddas karta", med nutida identifikation och ingående samiska ord. Här finns mycket som är av värde generellt för studier av samisk historia och språk, speciellt givetvis av umesamiska, vars öde just nu är aktuellt. Denna del har granskats av professor emeritus Olavi Korhonen.

Varje land finns dels beskrivet av Geddas karta med kommentarer för sig och de samtida texterna kring dem av Anders Olofsson Holm för sig, men även av en klarläggande nyritad karta, där en åtskillnad görs mellan säkert identifierade namn och sådana som är ganska säkra och mindre säkra. Några visten och föreslagna boställen markeras. Vissa nutida samhällen finns inlagda för orientering.

Men boken når mycket längre än så. Speciellt intressant är att studera vad som har hänt med skattelanden efter kolonisationen från 1674 och framåt. Framställ-

ningen illustreras här av nyritade översiktskartor för hela området. Bönderna tog ju över de nedre landen ganska raskt. Men det finns också åtskilliga skogssamiska i norra delen, mest nuvarande Ran och Gran, och de ännu aktiva samebyarna i Malåområdet som aldrig övertogs före den nya rennäringslagen 1928. Dessutom tecknas de samiska skattelandens innehavarnas öden. Ett fåtal blev nybyggare på det egna landet, andra avstod det men blev ändå nybyggare. På en del land dog innehavaren eller blev för gammal att hävda det, och hade ingen efterträdare. Dessutom flyttade en del från nedre landet upp till de skatteland som ännu hävdades i norr. Sådant har varit känt från andra håll, inte minst i mitt område (nedan), men har här fått en systematisk både grafisk och tabellarisk form.

Anmälan har själv 1986 försökt att utan en sådan karta rekonstruera lappskattelandens utsträckning i Åsele (Ångermanlands eller Anundsjö) lappmark. Det blir tal om mer eller mindre hypotetiska gränsdragningar. Utgångspunkten är till exempel sekundära uppgifter hos O.P. Pettersson om vilka jordbruksbyar som senare hamnade inom ett visst lappskattelands gränser. Det finns bara ett område i söder där gränserna mellan landen finns

markerade på kartor, i detta fall Törnstens karta över Västernorrlands län från 1771. Den finns faktiskt på insidan av pärmen i den första boken som nämndes här (Norstedt 2007). Bakgrunden är den att dessa skatteland visserligen ännu var en del av Åsele lappmark, men ändå markerades som en del av Ångermanland. Det hade nämligen 1767 beslutats att dessa land skulle tillfalla landskapet i söder efter 100 år. Detta blev också verklighet år 1867. Men då fanns det fortfarande en skogssamisk familj som ännu hävdade sin näring i sitt eget skatteland. Jag återberättar den historien i mina egna böcker, den senaste kallad *Sydsamer* från 2008.

Anledningen till att jag nämner detta är inte att jag skall göra reklam för egna verk. Gudrun Norstedt förebådar nämligen i sitt förord en framtida bok "som är tänkt att behandla lappskattelanden inom hela Västerbottens län." Det verkar inte bara vara ett lovvärt initiativ utan också ett möjligt. Det är nämligen så, att Geddas unika karta och dess beskrivningar jämte annat material kan göra det möjligt att på ett mera tillfredsställande sätt än mitt rekonstruera lappskattelanden inom Åsele lappmark och i varje fall delvis de norska bygsellanden inom Tärna som först sent tillfaller Sve-

rige. De gränsar mot dem som karterades 1671 och denna gränsdragning finns dokumenterad, också i annat material i senare tid, t.ex. vid införsel (övertagande) vid tingen av en ny innehavare av skattelandet. Alltså lite på samma sätt som man kan undersöka Åsele lappmark indirekt genom den kartsektion jag just nämnde över norra Ångermanland. Det tycks vara hela elva av Umeå lappmarks skatteland som gränsar till detta stråk i väster. Det blir spännande att se den processen redovisad på samma sätt som i denna bok. Därmed blir det möjligt att också i andra områden av länet, och kanske till och med utanför det, få helt andra möjligheter att som i Umeå lappmark befolka inlandet med en svunnen samisk kultur genom tydliga punkter i terrängen som bosättningar, rörelsemönster med säsongsvisten, heliga platser etc. Boken avslutas med en ingående redovisning av primära källor, litteratur och ett synnerligen användbart register.

Men det måste också sägas tydligt: den samiska identiteten är i högsta grad levande idag och utvecklas ständigt och det är inte bara som rent antikvarisk potential som detta arbete får betydelse. Att anmäla, som är arkeolog och historisk etnolog, gör det beror på "yrkesskador." I detta fall båd-

dar det för en viss enögdhet.

Så har vi bokens värde utöver det geografiska och tematiska perspektivet. Jag skulle rekommendera den även i valda stycken som kurslitteratur för studier i samisk kultur och historia i hela det nordiska området.

Gudrun Norstedt har gjort en imponerande prestation. Det är bara att hoppas att boken får en vid läsekrets. Det är inte lätt att existera som frilansförfattare på forskningsnivå. Det är nämligen som en förnämlig forskningsinsats som boken skall räknas. Kan den avyttras i hyfsad utsträckning kan vi tydligen se fram emot en liknande prestation. Lycka till med det!

Christer Westerdahl

Max Engman (red.), *Fänrikens marknadsminne. Finska kriget 1808–1809 och dess följder i eftervärldens ögon. Svenska litteratursällskapet i Finland och Bokförlaget Atlantis. Helsingfors och Stockholm 2009.*

Svenska litteratursällskapet i Finland, som grundades 1885 "till åminnelse av Johan Ludvig Runeberg", har alltid haft en speciell relation till 1808–09 års krig, "finska kriget". Runeberg, kriget och Bor-

gå lantdag har präglat mycket av sällskapets nu mer än 125-åriga verksamhet. Redan året efter grundandet publicerades borgarståndets protokoll från lantdagen. 2005 avslutades det hittills största utgivningsprojektet, *Samlade skrifter av J.L. Runeberg*. Till "märkesåret" 2009 har sällskapet som nr 719 i sin publikationsserie utgivit den här anmälda antologin av Max Engman, professor i historia vid Åbo Akademi.

Finska kriget liksom dess politiska orsaker och följder får sin givna plats. Men fokus ligger på hur kriget använts i historisk, politisk och kulturell debatt och inom konst och litteratur. Antologin synliggör med andra ord den process där produktion och förmedling av historia äger rum utanför universitetsinstitutionerna. Historia som vetenskap ställs mot historia som "historiskt minne". Som exempel på "historiebruk", en växande genre inom dagens historieforskning, är antologin alldeles utmärkt.

Den består av nio artiklar varav inte mindre än fem är författade av redaktören själv. Engman inleder med en nyanserad exposé över den finländska historiografin där man kan urskilja tre huvudlinjer, skarpt divergerande men inte med nödvändighet oförenliga: den finsknationella, som betonar den

på språket baserade nationens primat, parenteskonceptionen, som lägger vikt vid att det svenska rättsarvet övervintrade under ryska tiden och slutligen den sentsaristiska skolan. Den sistnämnda växte fram på 1960-talet och fick sitt något pejorativa namn av den nyligen vid 99 års ålder bortgångne Eino Jutikkala, nestorn bland Finlands historiker. Man ville frigöra sig från nationalistiska tolkningar och istället försöka förstå hur kejsardömet fungerade utan sidoblickar på vem som hade rätt eller fel i den konstitutionella konflikten.

Två bidrag belyser den rikssvenska och ryska synen på kriget. Åke Sandström skriver om hur kriget och rikssprängningen förträngts eller glömts bort på ett helt annat sätt i Sverige än i Finland. Marginaliseringen av kriget var givetvis ett resultat av 1812 års politik. Krimkriget 1854-56 och det polska upproret 1863 medförde att det förlorade Finland tillfälligt kom upp till ytan i svensk opinion. Hundraårsminnet av kriget gick ganska spårlost förbi. 1909 var det istället den nya författningen och freden hundra år tidigare som stod i centrum. I moderna läroböcker har kriget, som Sandström med rätta konstaterar, fått så ringa utrymme att varken dess förhistoria eller följder blir begripliga utan lä-

rarhandledning. Och med den är det ju som bekant både så och så i dagens skola.

Osmo Jussila visar i sin artikel att den ryska forskningen om kriget var rätt enhetlig fram till 1917. Kriget framställdes som nödvändigt samtidigt som de svensk-finska motståndarna fick erkännanden. Stalintidens historieforskning försvarade kriget och betonade det "objektivt progressiva" i Finlands förening med Ryssland. Den sovjetiska utrikespolitiken och historieforskningen ingick en symbios. Någon fri källforskning var det inte fråga om. Dagens ryska historiker har närapå "ett sekel att ta igen" som Engman med rätta skriver.

Västerbottniskt intresse har Jyrki Paaskoskis artikel om Fredrik Cygnaeus biografi över Joachim Zachris Duncker och hur den motogs. Cygnaeus beskriver Duncker som en finsk hjälte och understryker krigets finska karaktär. Sverige hade länge försummat Finland och dess försvar. Finländarna hade därför full rätt att gå sin egen väg.

Marja Terttu Knapas artikel, betitlad "Till de tappres minne", belyser hur den nya finska självmedvetenheten tog sig uttryck i att man i Runebergs anda reste minnesmärken på slagfälten. von Döbeln hedrades med monument i Sverige 1861 och 1867. Gravvårdar

och monument restes i samband med fosterländska fester i Lappo 1864, i Jutas 1885 och i Oravais 1899. Den ryske generalguvernören motarbetade monumenten på olika sätt, först diskret sedan genom direkta förbud. Ryssarna gick också till historiekulturell motattack. Finlands införlivande i tsarväldet firades 1909 med ett fredstorn i Fredrikshamn. 1910 lades grunden till en rysk katedral i Viborg för att celebrera stadens erövring 1710. I den unga republiken Finland fanns inte längre denna ryska "obstruktion" och man kunde med militära hedersbetygelser resa monument över den finska insatsen 1808–09. Den finsksinnade opinionen såg under mellankrigstiden landet som en antibolsjevikisk bastion, som segrat över både svenskar och ryssar.

I en avslutande artikel skriver Max Engman om hur finska kriget behandlats inom filmen. Clio på bio har ju blivit en nisch inom historieforskningen. Men filmer i historiska miljöer återger inte alltid den "sanna" historien. De speglar även värderingar som var förhärskande vid filminspelningarna, något som tydligt framkommer i Engmans artikel. Finska kriget har blivit föremål för fyra långfilmer. Tre bygger mer eller mindre direkt på Runebergs *Fänrik Ståls sägner*. Den fjärde filmen hade manus av

bestsellerförfattaren Mika Waltari och skildrar sägnen om Alexander I:s förälskelse i den unga Ulla Möllersvärd. Temat blev också en operett 1976, vilket föranledde en insändarstorm i *Hufvudstadsbladet*. Operetten sågs som en skändning av linjen från Runeberg till Eugen Schauman, jägarna, frihetskriget, lottorna och Mannerheim. Max Engmans antologi visar hur dagens historieforskning på ett spännande sätt kan integrera politik, kultur och människors kollektiva minnen i det förgångna.

Lars-Göran Tedebrand

Ulf Beijbom, *Möten och händelser i Nipornas stad. En familjkrönika i omvandlingens tid*. Emigrantinstitutets vänner, Växjö 2010, 274 s.

”En människas liv består av ett stort antal små händelser och ett litet antal stora. För att inte bli långtråkig måste därför en självbiografi vara kraftigt sovråd, fri från de oviktiga händelserna i ens liv” (Roald Dahl).

Det finns inte särskilt många historiska eller litterära skildringar som behandlar Sollefteå, Nipornas stad, Ådalens pärla, kärt barn har många namn. Det är därför tack-

nämligt att sollefteåsonen, förre professorn i emigrationshistoria och föreståndaren för Emigrationsinstitutet i Växjö, Ulf Beijbom, efter sin pensionering tagit sig an uppgiften att skriva en bok som dels är en familjkrönika, dels även en historik över två nyckeldecennier i stadens historia: 1940- och 1950-talen. Dessa årtionden inleddes i den lilla garnisonsstaden i andra världskrigets skugga och avslutades i den begynnande och snabbt accelererande struktur- och samhällsomvandlingens obevekliga kölvatten. I början av denna först hotfulla och sedan turbulenta tid, full av förväntningar om en positiv utveckling, flyttade den sexårige gossen Ulf tillsammans med sina föräldrar till faderns hemstad och släktgården Carlsheim, döpt efter farfadern, järnvägaren från Västmanland.

För fadern blev återkomsten till barndomsstaden en canossavandring efter en misslyckad landslingskarriär, som inletts under goda auspicer i residensstaden Härnösand, men som enligt malicen grusats till följd av dåliga vänner. Familjen bereddes husrum i farmors hus. En symbolisk hyra betalades, men känslan av att ses som nådehjon var något som för alltid förgiftade den bräcklige faderns tillvaro och skapade oro även hos de närmast anhöriga.

Gossen Ulfs barndoms- och ungdomsår fram till studentexamen tillbringades i farmors hus i kretsen av släktingar, främst kvinnor, och där "Ulven", som Ulf kallades, växte upp som ensamt men älskat och omhuldat barn. Han lärde sig tidigt att leka för sig själv, fantisera men också reflektera över vuxenvärlden som omgav honom, och kunde kommunicera på ett moget sätt med husets alla inneboende och då främst de äldre släktingarna. Här väcktes tidigt hans intresse för slakten och dess historia och han älskade att lyssna till farmoderns och moderns berättelser och skrönor: "När farmor lät oss glida bort mot gamla tider skedde färden på barndomens färgstarka dialekt. Vissa ord förstod jag inte, men meningarnas helhet trängde in. Tvivelsutan riktade lyssnandet mitt intresse mot historien. Förutsättningarna för berättandet var att vi satt ensamma."

Farmor Margaretas far var en av traktens storbönder och pampar, Erik Larsson i Rödsta, vars hemman omfattade stadens nuvarande sjukhusområde. Eftersom Erik Larsson fick fem döttrar ansåg han att ingen av dessa eller den ende mågen var lämpad för att ta över hemmanet som därför såldes. Erik Larsson var en egensinnig och stolt "storkär", med egen plats

framme i kyrkan dit han begav sig om söndagarna i sällskap med hustrun och hunden Byle. Byle sov vid hans fötter, men om hunden fann psalmsången för gällig eller på annat sätt enerverande började han yla i protest.

Ulfs intresse för litteratur grundlades i tidig ålder främst genom moderns försorg. Varje kväll vid sängdags vankades en stunds högläsning och vanan och nöjet av dessa tidiga kontakter med goda böcker skulle följa honom genom livet och blev en inkörsport till den senare akademiska karriären.

Efterhand utvidgades unge Ulfs umgängeskrets att även omfatta jämnåriga kamrater i närheten av hemmet och längs skolvägen. I småstaden fanns länge rester av den gamla agrara bystrukturen kvar med stadsdelar, för att nämna några, som Rödsta, Hallsta, Hullsta, Billsta, Önsta och Trästa där Ulf hörde hemma. Gränserna mellan byarna levde kvar i människors medvetande och utgjorde, om än osynliga, barriärer mellan de olika områdena. Rivalitet mellan byarna existerade fortfarande, speciellt bland barnen, som därför inte kunde beträda ett annat territorium utan att riskera repressalier. Om ovänskap rådde, eller om ett område ansåg sig kränkt, kunde regelrätta krig mellan två eller flera parter bryta ut. Man rustade

sig noga och tillverkade trävapen inför bataljerna som kunde utkämpas som regelrätta fältslag. Ibland var beväpningen av tyngre slag och då urartade slagsmålen och allvarliga skador inträffade. Även inom de enskilda byarméerna fanns ofta informella hackordningar, där nävknäpp om ledarskap och positioner förekom.

Ulf, som beskriver sig själv som en knubbig, lite bortskämd och fredlig person, fick snart nog av fejderna och samlade några vänner omkring sig. De träffades i den av honom grundade Trästaklubben, som sökte sig kvarter på vindar och i uthus i Carlshem och dess omgivningar. Den exklusiva klubben ägnade sig främst åt mera intellektuell verksamhet. Han gav själv ut en tidning, Trästa-Posten, som sedan cirkulerade bland medlemmarna, och försökte sig på noveller som kunde avyttras till anställda på en av stadens verkliga kulturinstitutioner, Dahlbergs bokhandel. Där fanns den reslige, välklädde och alltid vänlige Erland Hellgren redo att stå till tjänst och här kunde även barn och ungdomar få botanisera bland böcker och få sakkunnig vägledning och råd.

Den viktigaste högtiden på året, julen, firades av tradition och med alla övliga tillbehör i farmors hem och samtliga släktingar i staden

var bjudna. Ulf och fadern var de enda personerna av manligt kön bland alla de äldre kvinnorna och Ulf det enda barnet, vilket glädde honom mycket då han föräddades stora mängder paket.

Barndomens somrar tillbringade Ulf och hans vänner helst på Kallbadhuset, som låg vid älven bara något hundratal meter uppströms den då mäktiga Sollefteåforsen. Ulf, som inte gärna ägnade sig åt fysiska aktiviteter av idrottslig karaktär, kunde här snabbt bli en av de ledande simmarna och även utmana ödet genom att simma utanför de ingärdade bassängerna, vilket kunde resultera i att man hamnade i allvarlig fara. Vid badhuset lärde han också känna stadens originella bokbindare King Fredriksson, som i adamskostym plögade sola på träbryggan utanför herrarnas omklädningsrum. Kings nakenhet generade inte sollefteåborna, men kunde få en och annan utböling att tappa hakan.

Ulf började i tidig ålder att kontinuerligt föra dagbok och kan därför efter så många år förvånansvärt väl dokumentera och skildra sin barndom fram till och med läroverkstiden. Eftersom jag själv, några år yngre än Ulf, är född och uppvuxen i småborgerlig miljö i Nipornas stad, har dessa avsnitt i familjekrönikan givit mig många goda minnen och håg-

komster från en tid då barn, på gott och ont, växte upp i ett samhälle där de hade större frihet och kanske också ett större mått av integritet som man själv fick skapa eftersom pekpinna från vuxen världen inte sträckte sig in i varje skrymsle och vrå av fritiden. Faror saknades minsann inte och man behöver bara erinra sig att Ångermanälven med sin sista, stora fors brusade rakt genom staden och tätt intill badhusparken med Borgnipan, som var ett icke riskfritt "lekland". Plumsade man i vid södra sidan så kunde man lätt bli fast i den kraftiga edan nedströms och drogs man med i forsen på norra sidan och hamnade nedanför Risön var risken överhängande att man obönhörligt skulle drunkna i en kraftig strömvirvel.

Skildringarna av småstaden Sollefteå utanför släktkretsen är ofta tagna på kornet och Beijbom har förmågan att med enkla uttrycksmedel få läsaren att förflytta sig till den tid som flytt och till miljöer som man har i ljust minne, eller till sådana som döljs under ett vemodets skimmer. De bilder han förmedlar etsar sig starkt in i en återvändares medvetande och skapar ibland känslor som kan närma sig förtvivlan: Vad blev det av stans under kvällstid myllrande folkliv? Varför ligger Broadway, gatstumpen mellan Sagabiografen, Teater-

bio och Berggrens konditori, liksom Storgatan ner till Appelbergs hörnan, öde efter klockan 18.00? Varken biograferna eller Berggrens finns längre i sinnevärlden. Inte heller den anrika restaurangen i hotell Appelberg, Restaurang Hörnan eller Statt existerar i dagens Sollefteå, där medborgarna förmodligen direkt efter arbetsdagen parkerar sig vid teveapparaterna. Som läsare blir man tacksamt påmind om den tid och den stad dit ens tankar ändå alltid återvänder. Det är kanske inte heller en slump att barndoms- och ungdomstiden gör sig så starkt påmind när jag läser dessa avsnitt. Tillsammans med en kamrat i förskingringen räknade jag ut att under vår realskoletid fanns över tjugo kaféer och konditorier i Sollefteå. Under 1990-talet fanns inte ens en handfull kvar.

Ulf Beijbom är, som framgår av ingressen, en av landets ledande emigrationshistoriker, och som sådan har han i sin forskning inte bara intresserat sig för hur många som flyttade och hur detta påverkade strukturer i avnäm- och mottagarregioner. I Vilhelm Mobergs anda har han bemödat sig om att skildra även hur utflyttarna tänkte och kände sig inför uppbrott, rotlöshet och aklimatisering till nya miljöer. Ett avsnitt i släktkrönikan skildrar hur medlemmar

av den beijbomska familjen gjorde karriärer i Amerika, och i ett av bokens nyckelkapitel, "En stark kvinna" som är en hyllning till hans egen mor, Greta, visar sig hans mästerskap. Vi får följa hennes levnadsöde från uppväxten i en nästan ofattbar nöd i en liten norrbottnisk avkrok, där barn fick utföra många av de tyngsta och riskablaste sysslorna i en miljö och ett klimat som får en att rysa. Vi får sedan följa hennes egensinniga kamp för att få studera och sedan hur hon via pigjtjänster i Norge och Sverige stadigt arbetar sig upp, och när svärmodern som ägde Carlshem dör är det hon som räddar situationen genom att köpa ut de övriga, som gett upp, för pengar som hon i årtal gnetat ihop och i hemlighet sparat.

Skildringar av starka kvinnor återkommer ofta i den här boken. Näringslivet i Sollefteå före kraftverksbygget, TV:ns ankomst och etableringen av varuhus och affärer med ägare utanför staden dominerades till stor del av kvinnor. Ulf's faster Amanda var t.ex. att betrakta som en storföretagare. Innan rivningsraseriet efter 1950-talet som drabbade de unika tornförsedda trähusen efter Storgatan, ägdes många affärer av just skickliga kvinnor.

Ulf Beijboms skildring från sollefteåtiden rymmer många kapitel

som behandlar personliga minnen från olika miljöer, men här finns även sådana som beskriver enskilda personer ur vänskaps- och bekantskapskretsen. Slutkapiteln avhandlar hans skolgång och minnen från dessa år. Det är naturligtvis en annorlunda skola om man mäter med dagens mått. Lärarkåren och läraryrket var högt värderade och avlönade i samhället. Lärarna var också ofta högt utbildade i sina ämnen. Här ges också porträtt av olika lärare utifrån författarens egna uppfattningar. Kamrater och lärare får skylta med namn, vilket ibland inte är särskilt lyckat. Ett lärarpar som figurerade i nationalsocialistiska organisationer och som kunde utsätta elever för vad som idag skulle betecknas som kvalificerad kränkning, beskrivs t.ex. som sanna skönandar.

Andra som lyfts fram är elever som blivit rikskändisar. Journalisterna Åke Strömmer och Stikkan Bodin inledde tidigt sina journalistkarriärer på Sollefteåbladet och Ångermanlands Nyheter, och akademikern Kurt Johannesson, som under en kort period arbetade som uppskattad lärare vid sitt gamla gymnasium, blev litteratur- och retorikprofessor i Uppsala.

Den här boken är naturligtvis ett måste att äga för dem som har minnen från denna tid och från denna stad. Men eftersom den är

ytterst välskriven, har litterära kvalitéer och är en lyckad kombination av hur minnen och personliga reflektioner kan behandlas av en skicklig vetenskapsman, når den dessutom en kvalitativ nivå

som gör att den varmt kan rekommenderas till en bredare historiefintresserad allmänhet än enbart sollefteåbor och ångermanlänningar.

Per Frånberg

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 6 april 2011

Årsmötet hölls i hörsal F, Humanisthuset, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Bo Nilsson och Staffan Lindmark hade bett att få lämna styrelsen. I deras ställe nyvaldes Lars-Gunnar Olsson, Maud Widing och Anna Swärd Bergström.

Den nya styrelsen fick följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Cuno Bernhardsson
Skattmästare:	Carina Strömberg
Sekreterare:	Anders Persson
Vice sekreterare:	Lars-Gunnar Olsson
Redaktör:	Patrik Lantto
Klubbmästare:	Maud Widing
Vice klubbmästare:	Anna Swärd Bergström
Övriga ordinarie ledamöter:	Karin Holmgren Carl-Oskar Lundström

Martin Berntson och Daniel Lindmark omvaldes som revisorer. Monica Sténs nyvaldes som revisorssuppleant.

Till valberedning omvaldes Mats Danielsson (sammankallande), Ola Wennstedt och Fredrik Elgh.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad för år 2012.

Sällskapets ordförande delade ut årets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Kerstin Johansson, Pajala. Hon berättade sedan om sig själv under rubriken "Hem till Torne-dalen" varpå följde en kort frågestund.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm i Humanisthusets pentry.

Vid protokollet
Anders Persson

Medarbetare

Bertil Daggfeldt, f.1933 i Skåne, sjöofficer. Tjänstgjort i Östersund åtta år. Intresserad av etymologi, runologi, sjöhistoria och byggnadsvård.

Per Frånberg, f. 1940 i Sollefteå. FD i historia 1983 med en avhandling om nykterhetsrörelsen i Umeå och Västerbotten. Universitetslektor och docent till sin pensionering 2005. Har även varit föreståndare för Centrum för Samisk forskning.

Anders Huggert, f. 1944 i Solna. Sedan 1974 bosatt i Umeå och anställd vid Västerbottens museum. Under 18 år var han chef för detta museum. Avgick med pension sommaren 2011.

Sven Lindblom, f. 1940 i Nordmaling, pensionerad journalist med ett förflutet på Västerbottens Folkblad, Piteå-Tidningen och Örnsköldsviks Allehanda. Skriver dokumentärer som frilans.

Ulla Ramne, f. 1947 i Växjö. Smålänning som kom till Junselevallen 1985. F.d. posttjänsteman, numer arkivassistent på Riksarkivet/SVAR i Ramsele. Ordförande i Junsele hembygdsförening och hembygdsforskare.

Siv Rehn, f. 1947 i Robertsfors. FD. Har tidigare arbetat inom Boden Garnison, men efter disputationen 1999 ägnat all sin tid åt forskning, bl.a. militärhistoriska projekt.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.

Christer Westerdahl, f. 1945 i Stockholm, universitetslärare i maritim arkeologi vid NTNU, Trondheim, med Norrlandskusten som specialitet. Studerar också sedan länge sydsamisk kulturhistoria.

Innehåll

BERTIL DAGGFELDT: Överhagdalsbonaden	1
ANDERS HUGGERT: Lerpipa tillverkad i Pori – funnen i Strömbäck	14
SIV REHN: Ett Bygdekompani	31
ULLA RAMNE ANNANDER: Johan Peter Wallin	50
ANMÄLAN	64
RECENSIONER	72
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE	85
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	89